

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI**

**ORTAÖĞRETİM ÖĞRENCİLERİNİN
DİNİ TUTUMLARINA
DİN EĞİTİMİNİN ETKİSİ
(İSTANBUL-TUZLA ÖRNEĞİ)**

SIDIKA NUR PARLAK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF.DR. MUHİDDİN OKUMUŞLAR**

KONYA-2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	SIDIKA NUR PARLAK
	Numarası	068102081007
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Eğitimi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Muhiddin Okumuşlar
	Tezin Adı	Ortaöğretim Öğrencilerinin Dini Tutumlarına Din Eğitiminin Etkisi (Tuzla Örneği)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan başlıklı bu çalışma ^{17.05.2019} tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Muhiddin Okumuşlar	
2	Prof. Dr.	Mustafa Tavukçuoğlu	
3	Dr. Öğr. Üyesi	Sümeyra Bilecik	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sıdika Nur PARLAK		
	Numarası	068102081007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Eğitimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
Tezin Adı	Ortaöğretim Öğrencilerinin Dini Tutumlarına Din Eğitiminin Etkisi (İstanbul-Tuzla Örneği)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Sıdika Nur PARLAK

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sıdıka Nur PARLAK		
	Numarası	068102081007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Eğitimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Muhiddin OKUMUŞLAR		
Tezin Adı	Ortaöğretim Öğrencilerinin Dini Tutumlarına Din Eğitiminin Etkisi (İstanbul-Tuzla Örneği)			

Ortaöğretim öğrencilerinin aldıkları din eğitimi ile dini tutumları arasında anlamlı bir ilişki var mı sorusunu cevaplamak üzere hazırlanmış bu tez, giriş bölümünü takiben üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tutum ve dini tutum kavramlarının çerçevesi çizilirken, ikinci bölümde araştırmanın başından sonuna kadar izlenen yöntemle ilgili bilgi verilmiştir. 12. Sınıf öğrencileriyle yapılan görüşme ve gözlemlerle elde edilen nitel bulgular araştırmanın üçüncü bölümünde yer almaktadır. Görüşme soruları dini tutumun dört boyutu düşünülerek hazırlanmıştır. Yapılan görüşme ve gözlemlerde duygu boyutunun oldukça canlı olduğu ancak davranış boyutunun zayıf olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Öğrencilerin dini tutumlarında en önemli kaynak olarak ailelerini kabul ettikleri görülmüştür. Ayrıca dini tutum değişiminin değerlendirildiği bu son bölümde, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeninin dini tutumlara etkisi çeşitli yönlerden incelenmiştir. Konuyla ilgili nicel ve güncel bir çalışmaya olan ihtiyaç da önemli bir bulgu ve öneri olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tutum, Dini Tutum, Din Eğitimi.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Sıdıka Nur PARLAK		
	Student Number	068102081007		
	Department	Philosophy And Religious Studies / Religious Education		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Muhiddin OKUMUŞLAR		
Title of the Thesis/Dissertation	Religious Attitude of High School Students And The Effects of Religious Education on It. (İstanbul-Tuzla as a Sample)			

The aim of the thesis is to answer the issue that whether there is a significant relationship between religious education and religious attitude of high school students and it consists of three sections following the introduction. While the framework of the notions attitudes and religious attitudes were specified in the first part, the method followed from the beginning to the end of the study was stated in the second part. Qualitative results obtained from the interviews and observations of 12th Grade students were addressed in the third part of the study. Interview questions were prepared by considering four dimensions of religious attitude. In the interviews and observations, it was concluded that the emotional dimension was very vivid whereas the behavioural dimension was found to be poor. It was noted that the students accepted their families as the most important source in religious attitudes. In addition, in the last chapter where the change of religious attitude was discussed, the impact of Religious Culture and Ethics Teacher on religious attitudes was evaluated in different aspects. Moreover, the need for a quantitative and updated study regarding this subject was presented as an important result and recommendation of the study.

Keywords: Attitude, Religious Attitude, Religion Education.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, bir Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenin “Öğrencilerim için daha iyisini nasıl yaparım?” merakı çerçevesinde kendi kendine sorduğu soruları akademik bir zemine oturtma isteğinden doğmuştur. Bir öğretmenin hitap ettiği öğrencileri tanımadan başka bir deyişle onların nerede durduğunu bilmeden onlara ulaşması mümkün değildir. Özellikle ergenlik dönemindeki gençlerin zihinlerini bir labirente benzetecek olursak; o labirentin çıkışlarını biliyor olmamız bize ve onlara bir şey kazandırmayacaktır. Önemli olan onların nerede durduklarını bilerek doğru yönlendirmeler yapabilmektir. Aksi halde hepsine aynı yolu tarif etmek, bazılarının daha uzun ve yorucu bir yolda pes etmelerine hatta kaybolmalarına neden olabilir. Bu nedenle onların duruşlarında ve davranışlarında verdikleri mesajları doğru anlamak, davranışların altında yatan tutumları bilmek din eğitiminin niteliği için çok önemlidir.

Ortaöğretim Öğrencilerinin Dini Tutumlarına Din Eğitiminin Etkisini konu edinen bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırmanın kavramsal çerçevesi açıklanırken ikinci bölümde başından sonuna kadar izlenen yöntemle ilgili bilgi verilmektedir. Üçüncü bölüm ise öğrencilerimizle yaptığımız görüşmeler ve uzun vadeli gözlemlerle ilgili bulgular ve yorumlardan oluşur. Sonuç bölümünde ise girişten itibaren sorduğumuz sorulara imkan dahilinde verebildiğimiz cevaplar ve öneriler yer almaktadır.

Bu konuyu çalışma isteğime inanan ve destek olan danışman hocam Sayın Prof. Dr. Muhiddin OKUMUŞLAR’a, vakit ayırıp değerli fikirlerini paylaşan Dr.Öğr.Üyesi Fatih TURANALP ve Dr.Öğr.Üyesi Sevde DÜZGÜNER’e, çalışmanın her aşamasında sorduğum sorulara sabır ve nezaketle cevap vererek önemli katkılarda bulunan Araştırma Görevlisi Dr.İrfan ERDOĞAN’a teşekkür ederim.

Beni bu çalışmayı yapmaya iten, öğrenmeye ve öğretmeye sebep; sevgili öğrencilerimi unuttuğum sanılmasın. Teşekkür ederim gençler.

Sıdıka Nur PARLAK

İstanbul/Tuzla-2019

İÇİNDEKİLER

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu	i
Bilimsel Etik Sayfası	ii
Özet	iii
Abstract	iv
Önsöz	v
İçindekiler	vi

Giriş	1
1.Araştırmanın Konusu ve Problem Durumu	1
2.Araştırmanın Amacı ve Önemi	3
3.Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	4
4.Araştırmanın Varsayımları	5

BİRİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1.Tutum	6
1.2.Dini Tutum	9
1.2.1.Dini Tutumun Bilişsel (Zihinsel) Unsuru	10
1.2.2.Dini Tutumun Duygusal Unsuru	11
1.2.3.Dini Tutumun Davranışsal Unsuru	12
1.3.Dini Tutumların Oluşumu, Gelişimi ve Sonrası	13
1.3.1.İhtiyaçlar ve İstekler	14
1.3.2.Din Eğitimi (Bilgiler) ve Din Eğitimiyle Olan İlişkiler	15
1.3.3.Kişilik Özellikleri	18
1.3.4.Sosyal Çevre ve Gruplar	20
1.3.5.Medya	22
1.4.Ergenlik ve Dini Tutum	30
1.5.Dini Tutum Ölçme Çalışmaları/ Dindarlığın Ölçülmesi	35

İKİNCİ BÖLÜM ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

2.1.Araştırmanın Modeli	40
2.2.Araştırmaya Katılanların Nitelikleri	40
2.3.Verilerin Toplanması ve Analizi	42

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM BULGULAR VE YORUMLAR

3.1 Araştırmaya Katılan Öğrencilerin Sosyal Kimliğiyle İlgili Bulgular	43
3.2 Okul dışında Din Eğitime Yönelik Bulgular	43
3.3 Dini bilgilerde En Belirleyici Kaynak Tespitine Yönelik Bulgular	43
3.4 Din Eğitiminin Özellikleri ve Dini Tutuma Etkisiyle İlgili Bulgular	46
3.5 Din Eğitiminin Dini Tutuma Etkisiyle İlgili Yaşanmışlıklara Yönelik Bulgular	49

3.6 Dini Tutum Değişimine Yönelik Bulgular	52
3.7 Dini Tutumun Duygulara Etkisine Yönelik Bulgular	54
3.8 Dini Tutum ve İlahi Yardım İhtiyacına Yönelik Bulgular	57
3.9 Dini Tutumun Bilişsel Boyutuna Yönelik Bulgular	60
3.10 Dini Tutumun Davranış Boyutuna Yönelik Bulgular	62
Sonuç ve Öneriler	66
Kaynakça	70
Özgeçmiş	75

GİRİŞ

1.Araştırmanın Konusu ve Problem Durumu

Din, tanımlaması oldukça güç ama bir o kadar da hayatın merkezinde olan bir kavramdır. Bugüne kadar pek çok tanım yapılsa da dinin kabul gören bir tanımı ortaya konulamamıştır. Sosyologlar dine harici bir bakış açısıyla yaklaşmışlar ve dini grup bağlamında değerlendirmişlerdir, öte yandan psikologlar dahili bir açıdan bakmış dinin ne olması gerektiğinden çok, insanların dini nasıl algıladıkları ve insana yararı üzerinde durmuşlardır.¹ Varoluşçu psikoterapistler insanın anlam arayışının tatmininde dinin çok önemli katkısının olduğunu söyler² ve din tanımını bu yarara dönük olarak belirlerler. Son yıllarda yeni bir disiplin olarak yerini alan din sosyal psikolojisi ise bütünüyle işlevsel tanımları dikkate alır ve şöyle der: Din, ne yaparsak yapalım, varoluşsal sorunlarla baş edebilme yoludur. Bu sorunlar şunlardır: Hayatımın anlamı ve amacı nedir? Başkaları ile ilişki biçimim nasıl olmalıdır? Ölüm gerçeği ile nasıl baş edebilirim? Şahsi kusurlarımla ilgili ne yapabilirim?³ Bu gibi sorular, ergenlik dönemine eşlik eden sorgulamalarla düşünüldüğünde hem din sosyal psikolojisini hem de din eğitimi ile ilgilendiren önemli bir problem olarak karşımıza çıkar.

Tutum kavramı sosyal psikolojinin temel konularından biri olmakla beraber söz konusu dini tutum olduğunda –din sosyal psikolojisinin- içerisinde kendine yer açmıştır. Din eğitiminin, en genel biçimiyle, dini iletişim yoluyla kişinin dini tutum ve davranışlarında istenilen değişiklikleri meydana getirme süreci⁴ olduğu düşünüldüğünde, din eğitimi ve din sosyal psikolojisinin ortak çalışma alanında dini tutumların var olduğu söylenebilir.

Bir insanın dine yönelik tutumu, çoğunlukla, aldığı din eğitimiyle şekillenir. Dinin insan davranışlarını belirlemedeki etkisini göz ardı etmek mümkün değildir. Aynı olay karşısında iki farklı insan birbirine tamamen zıt iki davranışta bulunabilir.

¹ Ali Köse, Ali Ayten, **Din Psikolojisi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s.110

² Murat Yıldız, “Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma”, **Tabula Rasa**, Yıl 1, Sayı 1, Ocak-Nisan 2001, s.19-42, s.19

³ C. Daniel Batson, Patricia Schoenrade, W. Larry Ventis, **Din ve Birey**, Çev: Ali Kuşat, Abdulvahap Taştan, Kimlik Yayınları, Kayseri 2017, s.22

⁴ Mevlüt Kaya, **Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum**, Etüt Yayınları, Samsun 1998, s.36

Bunun altında yatan yine birbirine zıt tutumlardır. Ya da aynı insan yeni bir dini benimseyerek, keskin çizgilerle ayrılmış tutum ve davranış değişikliği yaşayabilir. Bunun en güzel, en canlı misali Hz. Ömer (r.a)'in İslam'dan önceki ve İslam'dan sonraki hareket ve davranışları arasındaki bariz farktır. İslam'dan önce çocuğunu diri diri toprağa gömen Hz. Ömer'in, İslam'dan sonra bir keçi yavrusunun Dicle nehri üzerindeki bir köprüden geçerken bu köprünün kendi ihmali sonucu harap olarak bu keçi yavrusunun ayağının kırılmasına sebep olması ihtimaliyle tir tir titreyerek hüngür hüngür ağlaması oldukça belirgin ve etkileyici bir tutum ve davranış değişimi örneğidir.⁵ İslam dini ile terbiye olmuş bir ruh büyüklüğünü bu örnek gözler önüne sermektedir.

Yakın tarihte, internet sitelerinde ve televizyon kanallarında dikkat çekici bir haber yayınlanmıştır.⁶ Bu haberde, camiyi bombalayacak kadar Müslümanlardan nefret eden Amerikalı eski bir askerın Kur'an okuyarak ve İslam'ı tanıyarak (önyargılarını yıkarak) Müslüman olması konu edilmiştir. Görülüyor ki, yanlış bilgi, yetersiz din eğitimi, olumsuz dindar davranışları, sosyal çevre, kişilik özellikleri ve medya kişilerin dini tutumlarını belirlemede oldukça etkili ajanlardır ve din eğitimi ile dini tutum arasında, çok yönlü incelenmesi gereken bir bağ vardır.

Din eğitimi doğuştan başlayan bir süreç olmakla beraber, dini şüpheler ve bunalım dönemi olarak adlandırdığımız 15-17 yaş aralığı -özellikle önceki öğrenmeler yetersizse- dini tutumların belirlenmesinde büyük önem arz eder. Çocukluk tutumları çoğu kez korunsa da ergenlik döneminde hayatın tümüne yansıyacak tutum belirginleşme süreci ve hatta değişim süreci yaşanmaktadır. İşte bu kritik süreçte dini tutumu temel alan bu araştırmanın konusu: Ortaöğretim Öğrencilerinin Dini Tutumları ile Din Eğitimi ilişkisini ortaya koymaktır.

Araştırmamız teorik ve uygulama olmak üzere iki aşamada gerçekleştirilmiştir. Teorik bölümde araştırmanın kavramsal çatısı ele alınmaktadır. Tutum, Dini Tutum kavramları tüm boyutlarıyla tanımlanmıştır. Dini tutumların oluşumu, gelişimi ve sonrası olmak üzere üç ana hatta incelenen tutum sürecine etki eden faktörler gruplandırılmıştır. Ayrıca araştırmamızın konusunu ortaöğretim

⁵ Ali Murat Daryal, **Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri**, İFAV, İstanbul 2013, s.41

⁶ <https://www.diyenet.tv/islam-dusmaniydi-musulman-oldu> (Erişim Tarihi:09.04.2019)

öğrencileri oluşturduğu için ergenlik dönemi ve dini tutum ilişkisine yer verilmiş, ardından dini tutumu ölçme çalışmalarından bahsedilmiştir. Uygulama bölümünde ise 20 lise öğrencisiyle görüşme yapılmış, bu görüşmelerde verilen cevaplarla ortaöğretim öğrencilerinin tutumlarının oluşum, gelişim ve sonrasında din eğitiminin yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Nihayetinde sonuçlar değerlendirerek bulgulara yönelik öneriler sunulmuştur.

O halde diyebiliriz ki araştırmamızın temel problemi: “Ortaöğretim öğrencilerinin örgün öğretim içinde ve/veya öncesinde/beraberinde aldıkları din eğitimi ile dini tutumları arasında anlamlı bir ilişki var mı?” cümlesidir.

2.Araştırmanın Amacı ve Önemi

Eğitim yöntemlerinin kazanımlara ulaşabilmesi doğru iletişimle mümkündür. Doğru iletişimin yolu ise ancak birbirini tanımaktan geçer. Tanımak, eğitim öğretim süreçlerinde öğretmenin doğru yöntemler seçmesine olanak tanırken öğrencinin güven duygusunu pekiştirerek iletişime açar. Söz konusu din eğitimi ise hayatın bütününe ilgilendiren aşamalı ve hassas bir pedagojik yaklaşımı gerektirir.

Din eğitimcilerinin öğrencilerin nasıl bir din ya da dünya görüşü biçimine sahip olmayı hedeflediklerinin farkında olmaları gerekmektedir. Böylece herhangi bir dinin veya dünya görüşünün içeriği ele alınırken içeriğin belirli bir biliş aşamasını da kaçınılmaz olarak taşıdığı farkında olunması gerekir.⁷ Bu farkındalık öğretmenin öğretim yöntemlerini ve günlük plan kazanımlarını planlarken hatta öğretim programı kazanımlarının belirlenmesi için yol gösterici olacaktır. Özellikle dini şüphelerin yoğun biçimde yaşandığı ve hayat boyu sürecek dini tutumların artık belirgin kalıp yargılara dönüştüğü lise yıllarında farkındalığı yüksek, dikkatli bir din eğitimi yürütülmelidir. İşte tüm bunlar göz önünde bulundurulursa araştırmamızın amacı; Din eğitimcisi bakışıyla dini tutumları din

⁷ Üzeyir Ok, “Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişimi Biçimleri ve Nicel Ölçümler”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 12(2), 121-155, s.151
https://ilahiyyat.cu.edu.tr/tr/dergi/2012_12-2/U.Ok.pdf (Erişim Tarihi:24.04.2019)

sosyal psikolojisi (başka bir adlandırmayla sosyal psikolojik din psikolojisi⁸) çerçevesinde incelemektir.

Ergenlik dönemi dini tutumlarını çeşitli değişkenlerle ya da tek başına inceleyen pek çok çalışma vardır. Bunların çoğu tutum ölçmek için en uygun yöntem sayılan dini tutum ya da dini yönelim ölçekleriyle yapılmıştır. Yani bir anlamda dindarlık ölçen çalışmalarıdır. Ancak değişen kuşakların tutumlarında, dini algılayış ve yaşantılarında da değişim söz konusudur. Ayrıca okullarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri de zaman içerisinde çeşitli program ve uygulama değişimleri yaşamaktadır. Dini tutum ölçen çalışmaların sınırlı olduğu dönemle ilgili tarihe not düşmesi, belli dönemlerin din eğitiminin seyri açısından yorumlanmasına imkan sağlar. O halde bu araştırmanın ait olduğu zaman diliminde dini tutumlarla ilgili görüş bildiriyor olması önemlidir.

3.Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Bireysel dinin tüm boyutlarıyla gözlenmesi ve ölçülmesi oldukça güçtür. Davranışlar dini tutumların görünen yüzü olsa da görünmeyen kısmında bilişsel, duygusal hatta tanrıyla ilişki olarak düşünebileceğimiz boyutları vardır. Dindarlığın çok boyutlu olarak ölçülmeye ya da değerlendirilmeye çalışılmasının güçlüğü beraberinde sınırlılıklarını da getirir. Söz konusu dini tutum olduğu için araştırmamız konusu yönünden sınırları olan bir araştırmadır.

Araştırmamızın başında konuyla ilgili nicel bir çalışma planlanmıştır. Ok-Dini Tutum olarak isimlendirilen ölçek maddeleri ile Kesin İnanç-Dünya Görüşü Ölçeği, İnançta/Dünya Görüşünde Dönüşüm Ölçeği ve Sekülerizm Ölçeği maddelerinden oluşan ölçme aracının lise türlerinde öğrenim gören öğrencilere uygulanarak karşılaştırmalı olarak incelenmesi düşünülmüştür. Ancak İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü tarafından ölçeğin okullarda uygulanmasına izin verilmemiştir. Bu nedenle araştırmamız model değiştirmiş, görev yaptığımız okuldaki öğrencilerle yapmış olduğumuz görüşmelerle sınırlı kalmıştır. Bu

⁸ Ahmet Özalp, **Bireylerden Gruplara İnanç Sosyal Psikoloji (Social Psychology of Religion)**, Gece Kitaplığı, Ankara 2017

görüşmelerde öğrencilere yöneltilen sorular Ok-Dini Tutum Ölçeğinde olduğu gibi biliş, duygu, davranış ve tanrıyla ilişki boyutu düşünülerek dört boyutlu olarak hazırlanmıştır. Duygu boyutu duanın duygulara etkisi, Tanrıyla ilişki boyutu ise ilahi yardım ihtiyacı olarak sınırlandırılmıştır.

Araştırmamız nitel veri toplama çeşitlerinden mülakatla ulaşılabilecek bilgiyle sınırlıdır.

Araştırmamız İstanbul ilinin Tuzla İlçesinin merkez okulunda 2018-2019 Eğitim Öğretim Yılında öğrenim gören yirmi öğrenciyle sınırlıdır.

Araştırmamız yapıldığı zaman dilimiyle sınırlıdır. Sonrasında öğrencilerin görüşleri değişebilir.

Araştırmamız öğrenim hayatı boyunca Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi gören öğrencilerle sınırlıdır. Bu dersten muaf öğrenciler araştırma dışındadır.

Araştırmada olumlu ve olumsuz dini tutum ifadeleri sıklıkla kullanılmıştır. Burada olumlu dini tutum Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ortaöğretim programında yer alan kazanımlara uygun tutumlar sınırlılığında düşünülmelidir.

4.Araştırmanın Varsayımları

Araştırmada yirmi öğrencinin de içtenlikle cevap verdiği varsayılmıştır.

Araştırmaya katılan öğrencilerin evreni ölçmeye uygun demografik yapılarda buldukları varsayılmıştır.

Araştırmada kullanılan soruların ölçmeye uygun olduğu varsayılmıştır.

Araştırmadan önce yapılan bilgilendirmenin öğrencilerin soruları anlamaları için yeterli olduğu ve öğrencilerin benzer algı/ifade becerisine sahip oldukları varsayılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Tutum:

Latince “aptitudo” kelimesinden türemiş⁹ tutum (İng.ve fr.: attitude, alm.: haltung) sözlükte tutulan yol, tavır olarak tanımlanmıştır. Eğitim bilimlerinde tutum, bireyin insanlar, olaylar ve canlılar karşısında takındığı davranış biçimidir. Toplum bilimleri çerçevesinde baktığımızda ise tutum belli nesnelere, olaylara, kişilere karşı belli biçimde davranma yolunda toplumsal olarak kazanılmış eğilim ya da yönelimdir.¹⁰

Tutum kavramı genel olarak bireyin çevresindeki herhangi bir olgu veya nesneye ilişkin sahip olduğu tepki eğilimini ifade etmektedir. Başka bir deyişle tutum, bireyin bir durum, olay ya da olgu karşısında ortaya koyması beklenen olası davranış biçimidir. Bir eşya, bir tasarım, bir durum, bir olay ya da bir birey veya bireyler grubu tutumun konusu olabileceği gibi, herhangi soyut bir kavram, olgu ya da durum da mutluluk, mutsuzluk, iyi, kötü, yüce, tanrı tutuma konu edilebilmektedir.¹¹

Tutumlar davranışları doğurur; objeleri, durumları, fikirleri, kişileri ve kurumları belli bir şekilde değerlendirmeye neden olurlar. Kişinin bir objeyi kabul ya da reddetmesi, olumlu ya da olumsuz değerlendirmesi onun tutumuna bağlıdır.¹² O halde insan davranışını ele alan hemen her yerde tutumla ilgili bir tanımlamaya ya da çıkarıma rastlamamız mümkündür. Çünkü tutumlar insan davranışını büyük ölçüde yönetir.

Tutum tanımının gelişim sürecine baktığımızda davranış bilimciler, özellikle de sosyologlar, sosyal psikologlar, psikologlar ve hatta siyaset bilimciler tutumu tanımlarken kendi ilgi alanlarına ilişkin öğeleri öne çıkarma eğilimi göstermişlerdir.

⁹Veyssel Uysal, **Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri**, İFAV Yayınları, İstanbul, 1996, s.28

¹⁰http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c56cb8d8f5463.06588315 (Erişim Tarihi:03.02.2019)

¹¹Metin İnceoğlu, **Tutum, Algı, İletişim**, Beykent Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2010. s.7 www.academia.edu/12628801/METİN_İNCEOĞLU_TUTUM_ALGI_İLETİŞİM (Erişim Tarihi:10.03.2019)

¹²Mevlüt Kaya, **Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum**, Etüt Yayınları, Samsun 1998, s.44

Bu sebeple karşımıza çok sayıda tutum tanımı çıksa da¹³ çalışmanın konusu gereği sosyal psikoloji ve eğitim bilimleri ilişkili tanımlara ve tespitlere ağırlık verilmiştir. Zira çalışmamızda yordanan konu tutumlara din eğitimi sürecinin etkisidir. Ayrıca tutum çoğunlukla sosyal psikolojinin inceleme alanındadır.

Bu doğrultuda sosyal psikoloji bilimi temelli bir tanım daha yapılacak olursa tutum; bir bireye atfedilen ve onun bir psikolojik obje (birey için bir anlamı olan ya da zamanla anlamlı hale gelen obje) ile ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını düzenli bir biçimde oluşturan bir eğilimdir¹⁴ ve bir tutum üç unsurdan¹⁵ oluşur:

Zihni unsur (Düşünce/Biliş), bireyin o tutuma konu teşkil eden objeye dair bilgi ve inançlarıdır.

Duygu unsuru, Kişinin o objeden hoşlanması veya hoşlanmaması, onu sevip sevmemesi durumudur.

Davranış unsuru, tutum objesiyle ilişkili olan her çeşit davranışa hazır olma eğilimidir.¹⁶

Bu üç unsuru birden ihtiva eden tutumlar, davranışa yönelten güçlü bir tutum olarak algılanabilir. Ancak bu unsurlardan özellikle davranış boyutunda eksiklik olursa zayıf bir tutum olarak yorumlanır. Davranış o tutumun görünen yüzüdür. Her tutum davranışa dönüşmez. Eğer davranış unsuru görülüyorsa zamanla kalıcı bir davranış haline gelme ihtimalinden bahsedilebilir.

Tutum doğrudan doğruya gözlenebilen bir davranış değildir, davranışa hazırlayıcı bir eğilimdir. Tutum gözle görülmez fakat gözle görülebilen bazı davranışlara yol açtığından, bu davranışların gözlenmesi sonucu herhangi bir tutumun var olduğu ifade edilir.¹⁷ Mesela aç olduğunu bildiği halde bir hayvanı görmezden gelerek kötü davranan birinin herkese karşı merhametsiz bir tutumu olduğu düşünülebilir. Ya da ezan okunurken dinlediği müziğin sesini kısarak birinin

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Metin İnceoğlu, **a.g.e.**, s.8-19

¹⁴ M.B. Smith, Attitude Change. International encyclopedia of the Social Sciences, Crowell Collier and Mac Millan, s.458-467 Akt: Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar-Sosyal Psikolojiye Giriş**, 21.Basım, Evrim Yayınları, İstanbul 2018, s.129-130.

¹⁵ Tutumların üçlü unsur/öge olarak ele alınışını ilk defa Rosenberg ve Hovlanda görüyoruz ve bu tez hala kabul görmektedir. Ayrıntılı Bilgi için bkz:Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **a.g.e.**, s.133

¹⁶ Hüseyin Peker, **Din Psikolojisi**, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2003, s.146-147

¹⁷ Hüseyin Peker, **a.g.e.**, s.147

dini geleneğe olumlu bir tutum içerisinde olduğu söylenebilir. Ancak şu genel kanı unutulmamalıdır ki; “Hiçbir insan davranışının arkasında tek bir neden yoktur ve bir insan davranışının ötesinde o davranışın insandan insana değişen nedenleri, motivasyonları, inançları vardır.”¹⁸

Tutumlar açık ve örtük şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Açık tutumlar doğrudan ve bilinçli biçimde sergilenen tutumları içerirken örtük tutumlar kişinin farkında olmadıkları ve açık tutumun karşısı olan tutumları içermektedir. Örneğin bir insan genel olarak dindarlara yönelik olumlu tutuma sahip olmasına rağmen bazı konularda farkında olmadan dindarların bazı yönlerine yönelik olumsuz tutum sergileyebilir.¹⁹ Açık tutumlar kolay ifade edilebilirken, örtük tutumlar istemsizce ortaya çıkan kontrolü güç tutumlardır. İnsan davranışlarının arkasında tek bir neden olmadığından bazı davranışlar önüne geçilemeyen/farkında olunmayan örtük tutumlardan kaynaklanır.

İnsanlar tutumlara sahip olarak dünyaya gelmezler. Tutumların oluşmasında çevre şartlarının önemli bir yeri vardır. Bu nedenle bireylerin tutumlarından hareketle sosyal normlar ve kültürel değerlere ulaşılabilir. Genelde doğrudan deneyim, taklit, sosyal öğrenme, pekiştirme gibi yollarla edinilen tutumlar farklı gerekçelerle değiştirilebilir. Eğitim, çalışma, iş, alışkanlıklarının kazandırılması veya dine yönelim gibi hususlar tutum değişikliğini gerektirir.²⁰ Geçici olmayan belli bir süre devam eden tutumun süreç içerisinde güçlenmesi, zayıflaması da söz konusu olabilir. Ayrıca tutumlar bireysel olabileceği gibi toplumsal da olabilir.²¹ Ancak çoğunlukla tutum bireye aittir. Tutum kavramının sosyal psikolojide gelişiminin başlarında, kamusal tutumlar bireysel tutumlardan ayırt edilmişse de bugün için öyle bir ayırım yapılmamakta ve tutumlar bireysel olarak ele alınıp ölçülmektedir. Ancak

¹⁸Charles A. Kiesler , Attitude Change: A Critical Analysis of Theoretical Approach-John Wiley and Sons, Inc., New York, 1969.

¹⁹ Üzeyir Ok, “Dini Tutum Ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt:8 Sayı:2 Yıl:2011 s.529-549, s.532

www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/view/1936/791 (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

²⁰ Hasan Arslan, “Dini Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 9 (1), 2009, s.77-96, s.79 <http://dergipark.gov.tr/cuilah/issue/4176/54998> (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

²¹ İrade Hümbetova, **Dini Tutum ve Davranışların Oluşumunda Mükafat ve Cezanın Etkisi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s.27 (Yazarın alıntılacağı kaynaklar adı geçen tezde belirtilmiştir)

örneğin, survey gibi yöntemler kullanılarak çok sayıda bireyin tutumları ölçüldüğünde grup tutumlarından söz edilebilir ya da çeşitli gruplar tutumları bakımından birbiriyle karşılaştırılabilir.²²

Araştırmacılar, tutum (attitude) ve kanaat (opinion) kavramları arasındaki farkı da sıklıkla dile getirmektedir. Kanaatler tutumların sözlü ifadeleri olarak kabul edilir. Ancak kanılar tutumların oluşmasında rol oynamaz. Daha çok tutumları yansıtır. Tutumlara oranla kanılar daha kendine özgüdür. Bireyin tutumları kanı atomlarından oluşur ve kanı sözlü bir dışı vurumdur. Yani başka bir deyişle tutumlar sözselsel kanılardır.²³

1.2. Dini Tutum:

Tutumlar, tutumun konusu olan objeye yönelik inançlardan kaynaklanır. Tutumlarla inançlar daima birlikte bulunurlar. Yani insanlar, duygu ve inançlarına uygun olarak hareket etme eğilimindedirler.²⁴ Dini tutumun objesi din ve dini öğelerdir.²⁵ Bir insanın din ve dini öğelere yönelik inanç duygu ve düşünce altyapısı onu davranışa sevk eder. İşte davranışa sevk eden bu altyapıyı dini tutum (ing:religious attitude, fr:attitude religieuse, alm: religöse haltung) olarak tanımlayabiliriz. Din insan hayatının her döneminde vazgeçilmez bir unsur olduğu için her insanın din konusunda tutumu vardır.

Hüseyin Peker dini tutumu şu şekilde açıklar: *“Dini tutum, kişinin dinle ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını belirleme tarzıdır. Yani kişinin dine dair bilgi ve inançları (zihni unsur/biliş), dinin bütününden ya da herhangi bir esastan hoşlanması veya hoşlanmaması (duygu unsuru) ve dinle ilgili davranışları, yani lehte ve aleyhteki bir takım faaliyetleri (davranış unsuru) onun dini tutumunu*

²² Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **a.g.e.**, s.130

²³ Metin İnceoğlu, **a.g.e.**, s.152-153, tutum ve kanı arasındaki fark için ayrıca bkz: Kayhan Mutlu, “Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Tartışma)”, **İslami Araştırmalar Dergisi** 3(4), 194-199, s.196. <http://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/2065144cab70391.pdf> (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

²⁴ İ.Ethem Özgüven, **Psikolojik Testler**, PDREM Yayınları, Ankara, 2000, Akt: Erkan KAVAS, “Demografik Değişkenlere Göre Dini Tutum”, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı:38, Eylül-Ekim 2013, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, s.2 (Erişim Tarihi: 03.02.2019)

²⁵ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.45

oluşturur."²⁶

Bu unsurlar/ögelere/bileşenler aynı zamanda bilişsel, duygusal veya davranışsal olarak temellendirilmiş tutum adını almaktadır. Örneğin bir kişinin tutum nesnesine yönelik tutumunun davranışsal boyutu onun o ana kadar yaptığı davranışlara göre değerlendirilir.²⁷ Normal şartlarda tutumun bu üç bileşenin birbiriyle ilintili ve uyumlu olduğu varsayılır.²⁸ Örneğin bir kişi dine ilgili olumlu düşünüyorsa bu kişinin dini davranışlara veya dine yönelik olumlu duygulara sahip olduğu düşünülür.²⁹ Ancak her dini davranışın ardında gösterilen davranışla bire bir örtüşen bir tutum bulunmayabilir. Bu durumu da göz önünde bulundurmaya kaydıyla genel itibariyle tutumlar olumlu ve olumsuz olarak değerlendirilir. O halde:

Olumlu Dini Tutum: Kişinin dine ve din ile ilgili olan durumlara karşı olumlu duygu, düşünce ve davranış içinde olma eğilimidir.

Olumsuz Dini Tutum: Kişinin dine ve din ile ilgili olan durumlara karşı olumsuz duygu, düşünce ve davranış içinde olma eğilimidir. Dine ya da dini değerlere karşı çıkma kabul etmeme veya inkar etmedir.³⁰

Bu genel sınıflandırmanın ardından denilebilir ki; tüm tutumlarda olduğu gibi, dini tutumların da bilişsel, duygusal ve davranışsal olmak üzere üç ögesi/unsuru vardır.³¹

1.2.1. Dini Tutumun Bilişsel (Zihinsel) Unsuru:

Bilişsel unsur kişinin dini inanç, dini düşünce ve dini bilgilerinden oluşur. Dini inançlar dini tutumlarla ilgili olmakla beraber farklı kavramlardır. Bilişsel

²⁶ Hüseyin Peker, **a.g.e.**, s.147

²⁷ E. Aranson, T.D Wilson & R.M Akert, **Social Psychology**, Boston, Prentice Hall, 2010 Akt: Üzeyir Ok, **a.g.m.**, s.531

²⁸ D.G Myers, **Social Psychology**, 3rd ed. London Mc Graw Hill 1990. Akt: Üzeyir Ok, **a.g.m.**, s.531

²⁹ Üzeyir Ok, **a.g.m.**, s.531

³⁰ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.35

³¹ Ayşe Can Baysal, **Sosyal Psikoloji**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1989, s.167; Mevlüt Kaya a.g.e 'inde Ayşe Can Baysal'ın a.g.e'inde olduğu gibi dini tutumun ögelere olarak sınıflama yapar. H. Peker a.g.e'inde dini tutumun unsurları şeklinde sınıflamaya gitmiştir. Üzeyir Ok ise a.g.m 'de bileşenler ifadesini kullanmıştır. Bu çalışmada Peker'in tanımında olduğu gibi "unsurlar" kullanılmıştır. Ayrıca Ok Dini Tutum Ölçeğinde tanrıyla ilişki olarak dördüncü boyut belirlenmiştir. Tanrıyla ilişki boyutu çalışmanın uygulama kısmında ilahi yardım ihtiyacı şeklinde sınırlandırılmıştır.

unsur kişinin dini tutumunun içine yerleşmiş inançlarıdır. Dini inançlarda duygu unsuru ağırlıklıdır. Kişi dini konulardaki bilgilerini ailede, okulda, camide, kitle iletişim araçları ve çevrede gözlem ve yaşantıları yoluyla edinir. Birey, örgün ya da yaygın din eğitimi yoluyla edindiği dini bilgilerinin üzerine dini tutumunu oluşturur. Dini tutumun olumlu ya da olumsuz yönde olmasını belirleyen en önemli faktörlerden birisi, kişinin o konuda sahip olduğu bilginin mahiyetidir. Din konusundaki bilgiler ne kadar gerçeklere dayanırsa onunla ilgili tutumlar da o kadar gerçekçi, önyargıdan o kadar uzak olur.³² Aksi halde bir insanın hakkında hiç bilgi sahibi olmadığı, zihninde herhangi bir şey canlandırmayan bir din hakkında tutum geliştiremez. Ama yanlış bilgi edindiği bir dine karşı önyargı ve önyargı kaynaklı tutum geliştirebilir.

İnançlar ve tutumlar, bireyin önemli fonksiyonlarına hizmet ederler. Ferdin şahsiyetine bir devamlılık, onun günlük idrak ve faaliyetlerine bir mana verir, çeşitli hedefleri elde etmesine yararlar.³³ İnanç tutumların zihinsel ögesinde yer alır. İnanca duygusal öge katıldığında, inançlar tutuma dönüşürler. Ancak her tutumda inanç vardır, her inanç tutum oluşturmaz.³⁴ İnanç davranışı gerektirmez ama inanç imanı doğurabilir. İman teslimiyeti ve bunun sonucunda davranışı (ibadeti) gerektirir.³⁵

1.2.2. Dini Tutumun Duygusal Unsuru:

Din hakkında kişinin iç dünyasında uyanan izlenimler, din ile ilgili heyecan ve duygular, dini tutumun duygusal ögesini oluşturur. Dinle ilgili konulara ilgi duyma ya da duymama, hoşlanma ya da hoşlanmama, sevme ya da sevmeme gibi duygular dini tutumun duygusal yönüdür. Duygusal öge bilişsel ögeye göre daha durağan ve sürekli. Çünkü kişinin dine olan duyguları kolay ve çabuk değişmemekle beraber dini bilgileri her an değişebilmekte ve yeni dini bilgileri öğrenmektedir. Duygusal ögesi ağır basan bir tutumun değişmesi de güç olmaktadır. Dini tutumun duygusal ögesi, dine karşı duyulan olumlu ya da olumsuz duygular

³² Mevlüt Kaya, **a.g.e**, s.46

³³ Hâbil Şentürk, *İbadet Psikolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2008, Akt: Erkan Kavas, **a.g.m**, s.3

³⁴ Metin İnceoğlu, **a.g.e**, s.152

³⁵ Erkan Kavas, **a.g.m**, s.3

olup, dini tutumun içine yerleşmiştir.³⁶

1.2.3. Dini Tutumun Davranışsal Unsuru:

Tutum ve davranış birbirine bağlı kavramlardır. Ancak aynı şey değildir. Tutum bize davranışı önce tahmin etme imkanı, ya da davranışın nedenine inme imkanı tanır ki bu sebeple tutum ölçme çalışmaları yapılmaktadır.³⁷

Dini tutumun davranış ögesi dini ibadetler, pratikler, faaliyetler, hareket ve işlerdir. Kişinin namaz, oruç, hac gibi dini ibadetleri yapması, camiye gitmesi dua etmesi, dini ayinlere katılması, dini programları izlemesi gibi davranışlar dini tutumun davranış ögesini oluşturur. Kişinin dini davranış ve hareketleri onun dini tutumunu yansıtır.³⁸ Bu genel bir ifadedir. Davranış karmaşık etkilerin bütünüyle ortaya çıkar. Tutumlar bazen davranışa çevrilmekte bazen sadece bir yargı olarak kalabilmektedir. Tutumların davranışa dönüşmesi oldukça dinamik bir yol izler. Bireylerin inandıkları şeyleri hayatlarında uygulamaları her zaman kolay değildir. Örneğin İslam dinine inanan birinin namaz kılmaya karşı tutumu oldukça yüksek olabilir ancak yine aynı bireyin namaz kılma davranışını gerçekleştirmesinde benzer oranlar ortaya çıkamayabilir.³⁹

Duygusal öge ile davranışsal öge arasında yakın ilişki vardır. Davranışsal öge genellikle duygusal ögenin sonucu olarak ortaya çıkar. Sonuçta ortaya çıkan davranış, bir bakıma duygusal ögenin somutluk kazanmasıdır. Mesela Allah'a karşı beklenen itaat, saygı, sevgi, teslimiyet, bağlılık, şükran vb. duygular, ibadet davranışı şeklinde kendini gösterebilir.⁴⁰

Bu bağlamda oluşan davranışlar da ikiye ayrılmıştır:

Duygusal Davranış: Tutum konusunda hoşça giden ya da gitmeyen bir davranıştır.

³⁶ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.46

³⁷ Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **a.g.e.**, s.134

³⁸ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.47

³⁹ Ahmet Özalp, **Bireylerden Gruplara İnanç Sosyal Psikoloji (Social Psychology of Religion)**, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s.59 Ayrıca Tutumların davranışa dönüşmesi ile ilgili yapılan ilk sosyal deney (La Pierre R.T Attitudes vs. actions. Social Forces, 13, 1934, 230-237) ve ayrıntılı bilgi için Bkz: Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **a.g.e.**, s.136 , Ahmet Özalp, **a.g.e.**, s.59

⁴⁰ Hüseyin Certel, Din Psikolojisi, Tuğra Ofset, Isparta, Akt: Erkan Kavas, **a.g.m.**, s.3

Normatif Davranış: Tutum konusunda bilgi ve inançlara dayanan davranıştır.⁴¹

Yani dini tutumun davranış unsuru içerisinde hem bilişsel hem de duygusal unsurları yer almaktadır.

Bu unsurlar/öğeler arasında tutarlılık sağlanması beklenir. Yaygın bir deyim bu konuyu şöyle özetler: İnanmış gibi yaşamazsanız, yaşadığınız gibi inanmaya başlarsınız. Burada tutarlı olma adına bir zorlayıcılık olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca dini geleneklerde tutumun bu üç boyutu kaçınılmaz olarak bir biriyle iç içe bulunur. Örneğin İslam dini düşünce geleneğinde (İslami düşünürlerin-Kelamcılarının-eskiden beri vurguladıkları gibi) bilişsel olarak özümsememiş dini bir davranışın dinsel bir değeri yoktur. Ya da davranışa dökülmemiş bilişsel bir kabulün ciddi bir eksiklik taşıdığı düşünülür.⁴² Genel bir yargı ile diyebiliriz ki; bilişsel, duygusal ve davranışsal öğelerin hepsi, yerleşmiş ve güçlü tutumlarda tam olarak bulunur. Bazı zayıf tutumlarda ise özellikle davranışsal öge çok zayıf kalabilir.⁴³

Dini tutumların anlaşılması için güçlü olup olmaması, ya da hangi unsurun daha güçlü olduğu, karmaşıklığı, diğer tutumlarla ilişkili oluşu ve merkezi bir rolünün bulunması ya da bulunmaması gibi özellikleriyle düşünmemiz gerekir.⁴⁴

1.3. Dini Tutumların Oluşumu, Gelişimi ve Sonrası:

Daha önce de belirtildiği üzere insanlar tutumlara sahip olarak dünyaya gelmezler. Kur'an-ı Kerim'in bildirdiğine göre insanlar, "annelerinin karnından, hiçbir şey bilmezler olarak"⁴⁵ dünyaya gelmektedir. Bebeklik yıllarından başlayarak hayat boyu geçirilen yaşantılar sonucu dini tutumlar kazanılır. Bireyin gelişimi sırasında, ilişkide ve etkileşimde bulunduğu kişilerle, durumlarla ya da gruplarla ilgili olarak tutumları oluşur.⁴⁶ Başka bir deyişle; dini tutumlar doğuştan var olmazlar. Doğduklarında sahip oldukları peşin hükümlülük/benmerkezci hükümler zamanla tecrübeye dayanan haklı hükümlere yani tutumlara dönüşebilir. Bu süreç ve

⁴¹ Ayşe Can Baysal, **a.g.e.**, s.168

⁴² A.M. Bağdâdî, Usûlû'd-dîn. Bağdat:Dâru'l Medîne Akt: Üzeyir Ok, a.g.m, s.532-533

⁴³ Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **a.g.e.**, s.132

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Hüseyin Peker, **a.g.e.**, s.148-152

⁴⁵ Kur'an-ı Kerim, Nahl 16/78

⁴⁶ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.49

sonrasında tutumlar oluşmaya ve gelişmeye devam eder.⁴⁷

Diğer birçok tutum gibi, dini tutumlar da erken yaşlarda kazanılmaktadır. Bu nedenle, dini tutumların gelişmesinde aile ve okul öncesi ve sonrası din eğitimi önem taşır. Bu süreçte de bireyin gelişim dönemine uygun din eğitimiyle tutumlar şekillenecektir.⁴⁸ Dini tutumun temelleri ailede atılsa da aile dışında; ihtiyaçlar, bilgiler, gruplar, din görevlileri ve dindarlarla ilişkiler, kişilik özellikleri, dini tutum konusu ile ilgili doğrudan yaşanan deneyim gibi pek çok faktör tutum gelişiminde etkilidir.⁴⁹ Dini tutumun oluşum ve gelişim sürecine etkili olan faktörler şu beş başlık altında incelenmiştir:

1-İhtiyaçlar ve İstekler

2-Din Eğitimi (Bilgiler) ve Din Eğitimiyle Olan İlişkiler

3-Kişilik Özellikleri

4-Sosyal çevre ve gruplar

5-Medya

1.3.1 İhtiyaçlar ve İstekler:

İnsanların istek ve ihtiyaçlarının karşılanması halinde ihtiyacını karşılayan objeye karşı olumlu tutum oluşturması, aksi halde olumsuz tutum takınması beklendik bir sonuçtur. Dini davranışların da insanın bazı ruhsal ihtiyaçlarını giderdiği ve onu tatmin ettiği için yapıldığı bir gerçektir. Kutsal bir varlığa inanan biri ibadet etmeyi görev olarak kabul eder ve bu görevini yerine getirmenin mutluluğunu yaşar, bağını kuvvetlendirir ve böylece dine karşı olumlu tutum geliştirmiş olur. Ancak bu ihtiyaçtan bahsederken yemek gibi insanın yapısından kaynaklanan bir ihtiyaç mı yoksa sonradan çevre şartlarına bağlı olarak ortaya çıkan bir ihtiyaç mı sorusu tartışılan bir konudur. Sadece dini ihtiyacın bir davranış için yeterli olmayıp beraberinde psikolojik ve sosyal bir süreci barındırdığını düşünürsek

⁴⁷ Hüseyin Peker, **a.g.e.**, s.152

⁴⁸ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.49

⁴⁹ Mesut Öztürk, **Üniversite Öğrencilerinin Hasbîlik Düzeyleri ile Dini Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi**, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri A.B.D., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2018, s.43-46.

insanın dini davranışlarını ortaya çıkarmanın yapısına bağlı fonksiyonel bir dini ihtiyaç değil, duygu ve düşünmeye bağlı bir ihtiyaç olduğu söylenebilir.⁵⁰ Yani bir tutumun şekillenmesinde kişinin kendi ihtiyacı ve isteğiyle beraber başka faktörlerin ve özellikle sosyal çevresinin pekiştirici ya da değiştirici etkisi vardır. Diğer tutumların oluşumunda olduğu gibi sosyal etki dini tutumların oluşumunda da kendini gösterir.

Her ne kadar sadece dini ihtiyacın dini davranış için yeterli olmadığı belirtilmiş olsa da genel bir kanı olarak; kişinin dini inanç, tutum ve ibadetler yoluyla ruhsal ihtiyaçlarını gidererek olumlu tutum, ya da dinin yasakladığı bazı alışkanlıklara sahip insanların dinin koyduğu sınırlamadan dolayı olumsuz tutum sahibi olacağı ifade edilebilir.⁵¹ Çünkü onun ihtiyaç olarak nitelediği ve doğal olarak gördüğü bir davranışı din yasaklamıştır. Bu tutum dinin bütününe karşı olabileceği gibi sadece dini uygulamalara karşı da olabilir.

1.3.2 Din Eğitimi (Bilgiler) ve Din Eğitimiyle Olan İlişkiler

Bilgi kazanma ve eğitim süreci, dini tutum oluşumu ve gelişiminde en önemli unsurdur. Kur'an-ı Kerim, "Ey Müminler! Size dini ve ahlaki duyarlılığı zayıf birisi size önemli bir haber getirdiğinde o haberin doğru olup olmadığını iyice araştırın. Yoksa işin aslını bilip etmeden birtakım insanlara zarar verirsiniz, sonra da yaptığınıza pişman olursunuz."⁵² ayetiyle bir topluluğa karşı olumsuz tutum oluşmasına yol açabilecek bilginin araştırılması gerektiğine dikkat çeker.⁵³ Böylelikle her konuda olduğu gibi, dini tutumların oluşmasında da bilgi unsuru ve o bilgiyi veren eğitimcisiyle olan ilişkiler belirleyicidir. Başka bir deyişle din ve dindarlıkla ilgili yaşanmış deneyimler, bilgiler dini tutum oluşumu için oldukça etkili bir faktördür. Çünkü bir konu ya da objeyle ilgili tutum sahibi olmanın en açık yolu o konu ya da objeyle ilgili bir deneyim geçirmiş olmaktır.⁵⁴

Dini tutumların ailede başlayan ve sonrasında devam eden din eğitim

⁵⁰ Hüseyin Peker, a.g.e., s.152-153

⁵¹ Mevlüt Kaya, a.g.e., s.51

⁵² Kur'an-ı Kerim, Hucurat 49/6

⁵³ Hasan Arslan, a.g.m., s.80

⁵⁴ Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, a.g.e., s.144

süreciyle kazanıldığı daha önce belirtilmiştir. Okul öncesi dönemde başlamakla birlikte, okul yıllarında da bu süreç devam eder. Tutumlar şartlanma ve taklit gibi öğrenme yollarıyla oluşmaya başlar ve sonrasında edinilen bilgilerle tutarlılık sağlayarak kalıcı tutumlara dönüşür.⁵⁵ Öncesinde ailesini gözleyerek, taklit ederek, oluşan tutumlar sorgulama ve edinilen bilgilerle pekişecektir. Burada bilgi veren kaynak da, bilgilerin kalitesi de hayati önem arz etmektedir.

Din Eğitimi, dini iletişim yoluyla kişinin dini tutum ve davranışlarında istenilen değişiklikleri meydana getirme sürecidir.⁵⁶ Dini inanç ve tutumların biçimlenmesi, din eğitimi yoluyla sağlanır. Kişiliğin zihinsel ve fiziksel yönlerinde olduğu gibi, dini ve ahlaki gelişimin yoğunluğu ilk ve son çocukluk döneminde ağırlık kazanır. Bu konuda yapılan araştırmalardan, dini tutumların 7-14 yaşlarında oluştuğu ve belirginleştiği anlaşılmaktadır.⁵⁷ Bu süreçte aileyle beraber okul gibi çok önemli bir faktör de devreye girer. Okulla beraber öğretmen, akran ve çevre etkisi özellikle ergenlik sürecinde ön plana çıkar.⁵⁸ Bireyin tutumlarının büyük bir bölümü 12-30 yaş arasında son şeklini alır ve daha sonra çok az değişikliğe uğrar. Ancak dini tutumların değişimi ve gelişimi kısmen de olsa hayat boyu devam eder.⁵⁹

Din eğitimi aileyle başlar. Sonrasında ailenin tercihinine göre kurslar ve okullar bu sürece katılır. Özellikle 7-18 yaş arası örgün öğretimle hemen hemen her çocuğun hayatına ailesi dışında bir din eğitimcisi girer. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri⁶⁰ ve öğretmenleri genel eğitimin içinde öğrencilere milli, dini, ahlaki, insani ve manevi değerleri benimsetmeye çalışırken, öğrencilerin kalıcı tutumları için de kaynaklık ederler. Tabii yaygın eğitimde bu görevi din görevlileri üstlenir. İster okulda ister camide ya da kur'an kurslarında din eğitimcisiyle iletişim kişilerin dini

⁵⁵ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.49

⁵⁶ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.36

⁵⁷ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.22

⁵⁸ Aile ve çevre etkisi, sosyal çevre başlığında ayrıca değerlendirilmiştir.

⁵⁹ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.23

⁶⁰ Ortaöğretim döneminde verilen din öğretiminin tarihsel gelişimine baktığımızda Osmanlı Dönemine kadar uzandığını görmekteyiz. Osmanlı döneminde Enderunlarda verilen çoğulcu din anlayışı Cumhuriyet döneminde Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birleştirilip Milli Eğitim Bakanlığı bünyesine devredilmiştir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri ayrı ayrı verilmek yerine 12 Eylül 1980 tarihinde birleştirilmiştir. 1982 yılında ise bu dersin mecburi ve bağımsız bir ders olarak okutulmasına karar verilmiş ve böylelikle ülkemizde bu tarihten itibaren ilköğretim okullarının 4.sınıfından, Ortaöğretim son sınıfına kadar Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri zorunlu dersler arasında yer almaktadır. Orhan Gürsu, **Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2011, s.54-55

tutum belirlemesi için etkili olabilmektedir. Çocukluk çağında bu kişi öğretmen veya Kur'an Kursu öğreticisi, yetişkinlikte de –tutumlar çoğunlukla kalıcı olarak yerleşmiş olsa bile- herhangi bir sebeple iletişim kurulmuş bir din görevlisi olabilir. Din Eğiticilerinin hitap ettiği yaş grubuna göre pedagojiye ve andragojiye⁶¹ hakim olması ve olumlu iz bırakmasının sonucu belki de hayat boyu sürecek dini yaşantısını şekillendirecek tutumlardır.

İnsanlar birbirlerinden olumlu veya olumsuz anlamda etkilenirler. Etkileşim çoğu zaman karşılıklı olabileceği gibi bazen tek taraflı da olabilir. Sosyal psikoloji bireylerin birbirleri üzerindeki etkisini konu edinir. Bu bağlamda din adamları; kişilik yapıları, olaylara bakış açıları ve tutumları ile diğer insanlarda bir tutum oluşumu veya gelişimini sağlayabilir. Örneğin bir din adamının meslek onurunu koruması, giyimine-kuşamına önem vermesi, saygı ve nezaketi, söz verdiği zaman sözünü tutması, güvenilir olması, temizliği ve dini bilgisinin yeterli olması gibi vasıflarıyla çevresinde olumlu etki bırakabilir. Bu etki insanların dine karşı olumlu bir tutum benimsemelerinde önemli bir rol oynayabilir. Ancak yukarıda saydığımız vasıfların zayıf veya tam tersi olması durumunda ise çevrenin din adamlarına ve dine karşı olumsuz bir tutum geliştirmesi mümkündür.⁶²

Yine din eğitiminin etkisine dönecek olursak; eğer din eğitimi gelişim dönemlerinin iklimine uygun olarak ehil kişilerce verildiyse kişinin dini tutumunun da olumlu olması beklenir.

Dine karşı olumlu veya olumsuz tutum ve davranışların oluşmasında eğitim programının içeriğinin oldukça önemli olduğu görülmektedir.⁶³ Yapılan araştırmalara bakıldığında İmam Hatip Lisesi ve İlahiyat Fakültesinde okuyan veya mezun olanların dini tutumları ve dindarlık düzeyleri diğer fakültelerden mezun

⁶¹ Pedagoji çoğunlukla çocukluk dönemini kapsayan eğitim bilimi iken andragoji yetişkinlerin öğrenmesine yardım etme sanatı olarak tanımlanır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Malcolm S.Knowles, **The Modern Practice of Adult Education from Pedagogy**, Chicago: Follet Publishing, 1980, s.43. Akt: Mevlüt Kaya, a.g.e., s.27

⁶² Hasan Arslan, **a.g.m**, s.82

⁶³ Şahin Doğan, "Dini Tutumların Oluşmasına Etki Eden Sosyo-Kültürel Faktörler" **Toplum Bilimleri Dergisi**, Temmuz-Aralık 2010 4(8), s.107-126, s.115
www.academia.edu/7468991/Toplum_Bilimleri_Dergisi_DİNİ_TUTUMLARIN_OLUŞMASINA_E_TKİ_EDEN_SOSYO-KÜLTÜREL_FAKTÖRLER (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

olanlardan yüksek çıkmaktadır.⁶⁴

Eğitim süreci içerisinde her kademedede bulunan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin içeriği kadar, öğrencilerin bu dersin öğretmeniyle kurduğu sağlıklı iletişim de tutuma kaynaklık edecek güçlü bir eğilimi ortaya çıkarır. Bu konuda yakın tarihte yapılan bir araştırmaya göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin öğrencilerin dini ve ahlaki davranışları üzerinde etkilidir. Sınıf düzeyi yükseldikçe bu etkinin azaldığı görülmüştür.⁶⁵ Din Eğitmcilerinin diğer eğitici ve öğreticilerden farklı bir konumu ve kritik bir misyonu vardır. Din Eğitimi sadece bilgiye dayanan bir enformasyon süreci değildir. Dini bir bilgi öğretilirken, dini bir tutum davranış kazandırılmaya çalışılırken kişiye sevgiyle yaklaşılmalı, kolaylaştırıcı yol tercih edilmelidir.⁶⁶ Çünkü din eğitimi hayatın her dönemini kapsayan, bireye ihtiyacı olan anlamı ve kesinliği kazandıran, davranışları yöneten çok önemli bir alanı kapsar. Sevgiye dayalı eğitim mutlaka kalıcı tutumlar kazandırır.

1.3.3 Kişilik Özellikleri

Kişilik, tek boyutlu olarak kolayca tanımlanan bir kavram değildir. Farklı yönleri ön plana çıkarılarak yapılan tanımlamalar olmuştur. Bozkurt Güvenç⁶⁷ kişiliği tanımlarken der ki: “*Kişilik, kişiye özgü duygu, düşünce ve davranışların örgütlenip birleşmesidir.*” Tutumun da duygu ve düşünce unsurları içeren bir davranış eğilimi olduğu hatırlanarak, kişilik ve tutumun birbiriyle iç içe girmiş kavramlar olduğu söylenebilir. Ayrıca diğer tanımların da ortak alanı; kişiliğin bireyi diğerlerinden ayırıcı bir özellik olması, dinamik ve örgütlü olmasıdır.⁶⁸

Kişilik ve şahsiyet aynı anlamda kullanılan kelimelerdir. Bir insanın kendine

⁶⁴ Şahin Doğan, “**İlköğretim Okullarında Görev Yapan Öğretmenlerin Dini Tutumları**”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, Akt: Erkan Kavas, **a.g.m.**, s.7

⁶⁵ Osman Taşkın, **Ortaokul ve Lise Öğrencilerine Göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Rol Modelliği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2018, s.148

⁶⁶ Bilal Yorulmaz, **Sinema ve Din Eğitimi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010, s.1

⁶⁷ Bozkurt Güvenç, **İnsan ve Kültür**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s.347

⁶⁸ Halil Apaydın, **Kişilik Özelliklerinin Dini Tutum ve Davranışlara Etkisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2001, s.35-37

mahsus dini özelliklerinin tümüne dini kişilik/şahsiyet denir. İnsanın dini inançları, duyguları, düşünceleri ve şüpheleri dini tutum ve davranışları, dine yaklaşımı ve dini esasları değerlendiriş tarzı kısaca bütün olarak dini görünümü onun dini şahsiyetini oluşturur. Toplumda genel olarak; dine karşı olanlar, inancı esas alarak ibadeti önemsemeyenler, dinin özünden ziyade pratiklere ve şekle önem verenler, mutasavvıflar, inanç ve ibadette eşit oranda dengeli bir şekilde yaklaşanlar, inanmadıkları halde inanmış gibi davrananlar şeklinde dini kişilik tipleri vardır.⁶⁹ Yukarıda da belirttiğimiz üzere yapılan kişilik tanımlarının ortak noktalarından biri kişiliğin dinamik bir süreç olduğudur. O halde dini kişilik tipleri de farklılaşabilir ya da yeni tipler ortaya çıkabilir.

Dini tutum oluşumuna kişilik özellikleri nasıl etki edeceği sorusuna karşılık denilebilir ki, dini kişiliğin/şahsiyetin tanımı kişinin dini tutumlarını da barındırır. Dini tutumlar bir insanın dini şahsiyetinin bir parçasıdır ya da “insanların tutumları aslında kazanılmış kişilik özellikleridir”⁷⁰. O halde kişiliğin daha kapsayıcı bir tanım olduğu söylenebilir. Dini tutum oluşumuna, kişiliği büyük ölçüde yerleşmiş bireylerin, kişiliği henüz oluşmakta olan genç bireylere etkisi yönünden bakmak daha doğru olacaktır. Kendini dindar olarak tanımlayan kişilerin, din eğitimcilerinin ya da din görevlisinin yalan söylemesi, başkasını aldatması, ikiyüzlü hareket etmesi, kendi çıkarlarını düşünmesi gibi olumsuz kişilik özellikleri olumsuz bir dini tutuma neden olabilmektedir. Yukarıda sayılan özelliklerin İslam dininin kişilik şablonuna uymadığını, hatta evrensel olarak kötü kabul edilen davranışlar olduğu düşünüldüğünde, inandığı din hakkında tutum oluşturarak dini şahsiyetini şekillendirmeye çalışan bir çocuk ya da genç için olumlu bir sonucu olmayacaktır.

Ayrıca belirtmemiz gerekir ki; son yıllarda tutumların oluşumunda genetik faktörlerin ve kişilik özelliklerinin de etkili olduğunu ortaya koyan çalışmalarda yapılmaya başlamıştır. Örneğin, nevroitik⁷¹ kişiliğe sahip olan kişilerin her türlü tutum objesine karşı olumsuz tutumlar geliştirdikleri saptanmıştır. Bunun yanı sıra ikizlerle yapılan araştırmalar farklı çevrelerde yetişmelerine rağmen tek yumurta

⁶⁹Hüseyin Peker, **a.g.e.**, s.144-146

⁷⁰Ahmet Özalp, **a.g.e.**, s.60

⁷¹Kişinin iç sıkıntılar ve çatışmalarla başa çıkamayarak saplantı, fobi ya da sinirsel nöbetler gibi kendisine rahatsızlık veren durumlarla seyreden kişilik yapısı.

ikizlerinin politik tutumlarının çift yumurta ikizlerine kıyasla daha benzer olduğunu ortaya koymuştur.⁷²

1.3.4. Sosyal Çevre ve Gruplar:

Birey ne kadar özgür ve kişiliği ne kadar kuvvetli olursa olsun mensup olduğu grupların ortak normları, inançları ve adetleri onu bağlamakta, ona şekil vermekte ve onu yoğurmaktadır. Bireyin kişiliğine ait tesirlerle gruptan gelen tesirleri ayırabildiğimiz oranda bazen grup üyeliğinin insan faaliyetlerini sınırladığını söyleyebiliriz. Fakat aynı zamanda bireyin kendi kişiliğini en iyi şekilde grup üyeliği içinde ifade edebileceği de görülmektedir.⁷³

Kişinin tutumlarının kaynağı sadakatle bağlı olduğu gruplar olabilir. Kişinin tutumları, onun mensup olduğu gurupların inançlarını, değerlerini ve normlarını aksettirir. Onun için, bireyin tutumlarının oluşum ve gelişmeleri tam olarak anlayabilmek için onun grup bağlılığını ve benimsemesini incelemek gerekir.⁷⁴

İslam Peygamberi der ki: “Her çocuk muhakkak İslam fitratı üzerine doğar. Sonra annesiyle babası onu Yahudi yahut Nasranî yahut Mecusi yaparlar.”⁷⁵ Yani her çocuk tabii bir yaratılışla doğar ancak onun hayat boyu sürecek dini duruşu için ilk şekillendirmeyi ilk sosyal çevresi ve ilk grubu olan ailesi yapar.

Dini tutumların birinci referans kaynağı çocuğun doğup büyüdüğü ailede anne-baba ve kardeşleridir. Çocuk dini tutumlarını önce ailede öğrenir. Daha sonra yakın akrabaları, arkadaşları, öğretmenleri çocuğun dini tutumu üzerinde etkilidir.⁷⁶ Kişi başta aile grubu olmak üzere hayatı boyunca bazı gruplara aidiyet hissedebilir. Bu gruplar da ilk grup olan ailenin etkisine yakın etkide bulunabilse de çocukluk döneminin izlerine her zaman az çok rastlamak mümkündür.⁷⁷

Aile grubunun yanında zamanla, arkadaş grupları, iş grupları, dernekler, tarikatlar, internet grupları/forumlar, sosyal medya grupları da dini tutumun oluşumu

⁷² Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **a.g.e.**, s.145

⁷³ Şahin Doğan, **a.g.m.**, s.116

⁷⁴ Hüseyin Peker, **a.g.e.**, s.155

⁷⁵ Buhari, Cenaiz, 664.

⁷⁶ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.50

⁷⁷ Hüseyin Peker, **a.g.e.**, s.155

ve gelişimi sürecinde etkili olabilmektedir.

Sosyal bir varlık olarak kendi başına hayatını sürdürmesi mümkün olmayan insanoğlu cemaat ve cemiyet tipi gruplara üye olma, aidiyet duygusu taşıma ve bulunduğu ortamda sosyalleşme ihtiyacı duymaktadır. Sosyal grupların yazılı ve yazılı olmayan kuralları vardır. Grup üyeleri grubun belirlediği davranışlara uygun davrandığı sürece grupta değer bulurlar. Takdir edilmek grup üyelerinin tutumlarının pekişmesine sebep olur. Ayrıca grup, üyelerini grupta belirlenen davranışlara uygun tutum geliştirmeleri için baskı altına da alabilmektedir.⁷⁸

Gruplar, mensuplarının tutumlarına kaynaklık eder. Bu nedenle grup üyelerinin tutumlarından yola çıkarak grubun tutumu hakkında çıkarım yapılabilir. Çünkü bireyin tutumu ile onun bağlı olduğu grubun tutumu birbirine benzer. Örneğin bir dini grubun benimsediği belli bir kisve genellikle grup mensuplarınca da belirlenir.⁷⁹

Grup etkisi, mutlaka insanın gerçekten üyesi bulunduğu sosyal gruptan gelmeyebilir. Bazen birey bir grupta yaşadığı halde bir başka grubun inanç ve yaşayışını örnek alabilir ve o gruba ait olmayı ideal edinebilir. Bu durumda referans grubu denilen bir ikinci tip grup gerçek gruplardan daha etkili olur. Özellikle gençlik döneminde bu durum daha çok görülmektedir.⁸⁰ Bu durum ayrıca din değiştirme hareketlerinde de görülür.⁸¹

İnsanlar bazı grupları kalıplaştırma eğilimindedir. Belirli gruplar hakkında sahip olduğumuz bilgilerin özeti olan kalıp tutumlar bize o grup hakkında kestirme fikir verir. Bir grup hakkında bilgimiz ne kadar azsa başkalarının o grup hakkındaki fikirlerini o kadar kolay kabul ederek bir iki özellikten ibaret bir tipleştirmeye ya da kalıplaştırmaya yönelebiliriz. Halbuki iyi tanıdığımız grup ve kişiler hakkında kalıp yargı geliştirmeye ihtiyacımız yoktur.⁸² Bir sonraki bölümde değineceğimiz üzere

⁷⁸ Yusuf Genç, Arif Durğun, Sağlık Çalışanlarının Dini Tutum Düzeyleri, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:20, Sayı:38 Aralık 2018, s.253-281, s.258 <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/601880> (Erişim tarihi:10.03.2019)

⁷⁹ Hasan Arslan, **a.g.m.**, s.81

⁸⁰ Nils G. Holm, **Einführung in die Religionspsychologie**, München, Basel, 1990 s.23-24 Akt: Hüseyin Peker, **a.g.e.**, s.156

⁸¹ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.51

⁸² Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **a.g.e.**, s.146-152

ergenlik dönemi sosyalleşme sürecidir ve grup etkisine açık bir alandır. Bu nedenle belirli dini gruplara karşı oluşmuş kalıp yargılar –ki kolay değişmeyip zaman içinde oldukça durağandır⁸³-, ya da o dini grubun üyesine oluşmuş önyargı olumsuz dini tutum yönelimi oluşturur. Bu sebeple bireyin kendini ait hissettiği dini grubun başka bir dini grubu tipleştirmesi bireyin kalıp tutumu haline gelir.

Sonuç olarak, dini tutumların gelişiminde sosyal çevre, aile, gruplar, okul başka bir ifadeyle tamamen bireyin sosyal gelişim alanının oldukça etkili olduğu ifade edilebilir.⁸⁴

1.3.5. Medya

Aile, arkadaş çevresi, örgün ve yaygın din eğitimi bireyin tutum oluşturmaya kaynaklık edecek bilgi kaynaklarıdır. Ancak bunların dışında birey, televizyon, radyo, gazete, kitap ve dergiler, web siteleri, forumlar, sosyal medya grupları, video kanalları gibi çok daha sınırsız ve çoğu kez kontrolü zor bir alanın da etkisine açıktır.

Medya yukarıda saydığımız tüm kitle iletişim araçlarını kapsayan bir kavramdır. Ancak bu araçların dijital alana taşınması, bilginin okuyuculuktan çıkıp etkileşimli hale gelmesi “yeni medya” tanımını doğurmuştur.

Geleneksel medya olarak düşünebileceğimiz televizyon, radyo, gazete dergi vb. araçlar her yaşta milyonlarca kişiye hitap etmektedir. Başta televizyon olmak üzere tüm iletişim araçları diğer konularda olduğu gibi dini tutumları biçimlendirme ve değiştirmede de önemli bir güce sahiptir.⁸⁵

Araştırmalar özellikle görsel-işitsel kitle iletişim araçlarının çocuklar ve gençler üzerinde daha etkili olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü ahlaki değer ve inançları, tutumları, yetişkinler kadar kesin çizgilerle belirlenmemiş çocuklar her

⁸³ Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **a.g.e.**, s.155

⁸⁴ Ahmet Özalp, **a.g.e.**, s.75

⁸⁵ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.28

türlü dış tesire daha açıktır.⁸⁶ Bir çocuğun dünyaya geldiği gün bu uyarana maruz kaldığı düşünülecek olursa, yetişkinlerin seçtiği her televizyon yayınının çocuğun bilincine doğrudan tesir ettiği söylenebilir. Yetişkinlerin tutumları daha belirgin olduğu için yayınlar onlar için pekiştirici etki yaparken çocuklar için yönlendirici etki yapmaktadır. Çocukluk ve yetişkinlik arasında kalan ergenlik sürecinde ise her iki yönden de tesirli olabilmektedir. Televizyon ekranlarında oluşturulan kahramanların, popüler karakterlerin tutumları onları çoğu kez şartsız kabullenebilen gençlerin de davranış eğilimi haline gelmesi muhtemeldir.

Bazen pek çok satırla, sözcükle anlatılmak istenen bir şey bir film sahnesiyle kolayca aktarılabilir. Sinema filmlerinin açık veya örtük bir biçimde tutum belirlemede oldukça etkili olduğu bilinen bir durumdur. Dini tutumların yönlendirilmesinde ve pekiştirilmesinde sinema bir araç olarak kullanılmıştır. Türk sinemasında Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren dindar karakterleri küçük düşürme, dini çağrışımlı isimlerle alay etme, ibadetlerle ilgili yanlış bilgi verme, sahne arasında ya da bilinçaltı mesajlarla olumsuz etki yaratma gibi yöntemlerle din resmedilmiştir. Hollywood filmlerinde ise, özellikle son yıllarda, İslam ve terörü aynı kareye yerleştirmek ve aynı çağrışımı yaratmak amaçlı sahneler yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Böylelikle özellikle İslam'ı hiç tanımayan film izleyicisinin İslam'la ilgili tutumu terörle aynı alana yerleşir. Hatta Hollywood filmlerinde oluşturulan batıl dinler gerçek hayatta yeni bir din gibi algılanmış ve taraftar bulmuştur.⁸⁷

Olumsuz tutum oluşturmak konusunda bu kadar etkili olan sinema elbette dini değerleri kazandırma konusunda da etkili olacaktır. Sinema filmleri ve aynı şekilde hızlı bir şekilde mesaj ulaştırma yönü olan tüm medya kanalları tutumları yönlendirme, pekiştirme, dolayısıyla davranış kazandırma konusunda zengin kaynaklardır. Ancak unutmamak gerekir ki sinema milyonlarca insana hızlı bir şekilde ulaşmasına rağmen etkisi yavaştır. Toplumu yavaş yavaş değiştirir. Önceleri yalnızca filmlerde görülen insanlar bir süre sonra sokaklarda dolaşmaya başlarlar.

⁸⁶ Z.Merih Zillioğlu, Sinematografik Bilim-Kurgu Yayınlarının Çocukların Dünya Görüşünün Oluşumu Üzerindeki Etkileri, Eskişehir 1986, s.1,s.53 Akt: Hülya Alper, **İmanın Psikolojik Yapısı**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002, s.214

⁸⁷ Bilal Yorulmaz, **Sinema ve Din Eğitimi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010, s.270-271.

Bu şekilde sinema yavaş ama köklü değişiklikler oluşturur.⁸⁸ Böylece oluşmuş/oluşturulmuş köklü bir yanlışı değiştirmek de yine zaman alacaktır.

Geleneksel medya tek taraflı iken, günümüzde çift taraflı olarak, anlık iletişimi sağlayan yeni medya araçları hayatın her anına tanıklık etmektedir. İnternetin olduğu her ortamda neredeyse dünyanın her yerine ulaşım sağlamak mümkündür. Bu durum maliyeti düşük ve hızlı erişime imkan sağlamaktadır. İletişim aracı olarak kullanıldığı gibi, eğitim öğretim amacıyla da yaygın olarak kullanılan internet ve yeni medya araçları maalesef kötü amaçlı da kullanabilmektedir. O zaman diyebiliriz ki geleneksel medyanın etkisinin daha hızlandırılmış hali yeni medya için de geçerlidir. Bugün her yaş grubundan birey akıllı cihazlar aracılığıyla her bilgiye kolaylıkla erişebilmektedir. İnternet siteleri, bilgi paylaşımına olanak sağlayan forumlar ve sosyal medya; algı oluşturmak, var olanı olduğu gibi ya da değiştirerek sunmak, gruplar kurmak ve sosyal etki sağlamak konusunda çok tesirlidir. Medya okuryazarlığı gelişmemiş bir çocuk/genç için bu oldukça tehlikeli bir durumdur. Böylelikle bir ergenin kendini özgürce ifade etme gereksinimini, sosyalleşme gereksinimini sanal bir dünyada oluşturması da söz konusu olabilmektedir. Ayrıca soyut düşünme becerileri kazandığı bir dönemde sorduğu sorulara sağlam yanıtlar alabileceği bir kaynak bulamazsa, ya da hiç aramadan internet gibi herkesin her bilgiyi aktarabileceği bir topluluğa başvurmasıyla yanlış bilgi edinmesi de kaçınılmaz olacaktır. Yanlış bilgi ve yönlendirmeler de önyargılar oluşturarak tutumları ve dolayısıyla davranışları etkileyecektir. Bugün din konusunda da yayın yapan pek çok internet aracı bulunmakta ve hatta bazıları tamamen yönlendirme amacı taşımaktadır. Bir çocuk/genç/yetişkin ailesinde olmayan hatta yakın-uzak çevresinde dahi olmayan bir dini yaklaşımın öğretileriyle bu vesileyle tanışarak kimi zaman dönüşüm/değişim yaşayabilmektedir. Bugün tüm tutumların oluşumunda etkili olduğu söylenen grupların, sosyal çevre vb. etki alanlarının aynı şekilde sanal bir dünya için de düşünülmesi gerekir.

Diğer taraftan teknolojinin bütün baskınlığına rağmen düşünce ve duyguların

⁸⁸ Bilal Yorulmaz, a.g.t., s.269

yazılı aktarımını yapan gazeteler, dergiler ve kitapların da etkinliği söz konusudur.⁸⁹ Televizyondaki modelleri örnek alan çocuklar ve gençler aynı zamanda kitap kurgularındaki kahramanlar gibi düşünme ve yaşama yönünde istekli olabilmektedir. Hatta yetişkinler de kitap tesiri ile ciddi kararlar alarak hayatlarına yön verebilmektedir. Herhangi bir Müslümanla tanışmadan önce muhtelif vesileler neticesinde İslam'la ilk teması kitaplar yoluyla olan mühtedilerin⁹⁰ varlığı bu etkinliğin gerçekliğini ortaya koymaktadır.⁹¹ Kitap okuyarak, araştırarak alternatif dinleri tanıyarak din değiştiren örnekler de görülebilir.⁹²

İnsan üzerinde medyanın/kitle iletişim araçlarının belirli bir etkisinin varlığını kabul etmek kaçınılmaz olmakla birlikte, bu etkinin gücü ve sınırları tartışmalı bir konudur. Belirli fikirleri kabul ettirmekte yönlendirici etkisinden ziyade pekiştirici yönünde etkisinden söz etmek daha doğru olabilir.⁹³ Yakın yıllarda yapılan araştırmalar, kişilerin medyadan gelen mesajları aktif olarak işlediklerini desteklemektedir. Genel olarak araştırmalar göstermektedir ki, medya yeni tutumlar yaratmakta ve çoktan sahip olduğumuz tutumları güçlendirmekte başarılıdır, ancak kişilerin sahip oldukları tutumları değiştirmekte yetersiz kalmaktadır. Tabii bu konuda medyanın rolünü yadsımak olanaksızdır.⁹⁴

Netice olarak bütün yaygınlığı ve etkisine rağmen gerek çocuklar, gerek yetişkinler üzerinde kitle iletişim araçlarının bilgilendirmek, değer ve tutumları kazandırmak açısından önemi olmakla birlikte tek başına belirleyici bir güç oldukları söylenemez.⁹⁵ Daha önce de belirtildiği üzere, ilk çocukluk yıllarında yönlendirici sonrasında pekiştirici etkisi olduğu söylenebilir. Ergenlik döneminde, özellikle ilk ergenliğin sonu ile son ergenliğin başına denk gelen süreçte, dine karşı şüphe yaklaşımı ağır bastığı için bu yönde yapılan yayınların ve sosyal medya

⁸⁹Hülya Alper, **İmanın Psikolojik Yapısı**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, s.215

⁹⁰Kültürümüzde başka bir dine mensupken İslam dinini benimseme durumu, ihtida olarak isimlendirilmektedir. İhtida eden kimseye mühtedi denir. Bkz: Ali Köse, Ali Ayten, **Din Psikolojisi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s.139

⁹¹Hülya Alper, **a.g.e.**, s.215

⁹²Ali Köse, Ali Ayten, **Din Psikolojisi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s.160

⁹³Hülya Alper, **a.g.e.**, s.216-217

⁹⁴Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **a.g.e.**, s.145-146

⁹⁵A.Deniz Güler, **Eğitim İletişim Kurumu Olarak Çocuk Televizyonu ve Uygulamaları ile Bir Model Önerisi**, Eskişehir 1991, s.75; Z.Merih Zıllıoğlu, **Sinematografik Bilim Kurgu Yayınlarının Çocukların Dünya Görüşünün Oluşumu Üzerindeki Etkileri**, Eskişehir 1986, s.39 ; Akt: Hülya Alper, **a.g.e.**, s.219-220

paylaşımlarının ergenin üzerindeki etkisi kaçınılmazdır.

Yukarıda saydığımız faktörler tutumların ve dolayısıyla dini tutumların oluşumunda, gelişiminde ve sonrasında etkilidir. Peki, sonrası nedir? Dini tutumlar oluşur, gelişir, sonrasında bir takım etkenlerle kısmen veya tamamen değişerek kalıcı hale gelir. Dini tutum gelişiminde ve sonrasında en belirleyici dönem ergenliktir. Çünkü bu dönem sorgulamaya, anlamlandırmaya, ait olmaya ve dolayısıyla sosyal etkiye de açık bir dönemdir. Bu dönemin karakteristik özellikleri ile dini tutum ilişkisini değerlendirmeden önce dini tutum değişimine kavramsal atıfta bulunmak uygun olacaktır.

Dini tutumların değişmesi hakkında açıklayıcı teoriler geliştirilmemiştir. Ancak tutum değişikliği teorileri bu konuda da kullanılmaya çalışılmıştır. Sosyal öğrenme, içsel öğrenme, taklit ve sosyal çevre gibi teorik yaklaşımlar dini tutumların değişmesi üzerindeki araştırmalarda rahatlıkla kullanılabilirler.⁹⁶ Şimdiye kadar yapılan denemelerde tutum değişikliği teorilerini dini tutumlar çerçevesinde düşünerek çıkarım sağlanmıştır.

Dini tutumun değişmesi kişinin din konusundaki görüşünün değişmesidir. Genellikle dini tutumun değişmesi, dini konuda yeni bir görüşün edinilmesiyle olur. Dini konuda var olan görüşün yerine yeni bir görüş benimsenir.⁹⁷ Başka bir ifadeyle birey, dini konularda şemasal fikir değişiklikleri yaşar.⁹⁸

Dini tutum değişikliğine özel, karakteristik teoriler olmasa da mevcut teoriler ışığında kısaca dini tutum değişimini değerlendirmek isabetli olacaktır. Dini tutum değişikliğine etki eden faktörler iç faktörler ve dış faktörler olarak ayrılır.⁹⁹ İç ve dış faktörleri gruplayacak olursak; kişilik özellikleri (değişikliğe hazır olma, çabuk kanma, zeki olma-olmama v.b), bilgi değişiklikleri (yeni bilgiler edinme, buna istekli olma, yeni şemalar geliştirme) , gelişim dönemlerinin seyrine göre ihtiyaçların değişmesi iç faktörlerdir. Dış faktörler ise grup etkisi, akran etkisi, çevre etkisi şeklinde düşünülebilir. Mesela bireyin kendisini ait hissettiği grup namaz kılıyorsa birey de zamanla buna yatkın hale gelecektir. Ya da tersi yönde;

⁹⁶ Ahmet Özalp, **a.g.e.**, s.77

⁹⁷ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.59-60

⁹⁸ Ahmet Özalp, **a.g.e.**, s.77

⁹⁹ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.60

benimsediği grup dine aykırılığa itibar ediyorsa bireyin de zamanla uyma davranışı göstereceğini söylemek mümkündür.

Bunun dışında tutum değişimine yönelik kuramsal yaklaşımlar¹⁰⁰ vardır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere dini tutum değişimine de bu çerçevede bakılmış ona göre aşağıda sıralanan teori geliştirme denemeleri yapılmıştır :

-Öğrenme teorilerine göre dini tutum değişimi: Öğrenme teorilerine göre tutumlar da diğer davranışlar gibi öğrenilir. O halde aynı şekilde değiştirilebilir. Şartlanma ile tutum gelişebilir ya da değişir. Pekiştireç kullanarak dini yaşantıya dair kazanım sağlanabilir. Ya da ceza korkusuyla davranışa zorlanabilir. Sosyal öğrenme ile model alarak dini tutum oluşur. Yine sosyal öğrenmeyle değişebilir.¹⁰¹

-Çatışma Görüşüne Göre Dini Tutum Gelişimi: Aynı ya da birbirine yakın derecede baskın güdü ve arzular karşısında çatışma sonucu tercihler de dini tutum değişimi olarak düşünülebilir. Mesela dine olumlu yaklaşımı olan bir kimse, olumsuz dini tutum geliştirmiş bir grup içinde dini ibadetlerini yaparsa grup baskısı hissedecek, yapmazsa içi huzurlu olmayacaktır. Bu durumda gruba ya da dine karşı tutumunu zamanla değiştirmek durumunda kalacaktır.¹⁰²

-Fonksiyonellik Görüşüne Göre Dini Tutum Değişimi: Kişinin tutumlarının fonksiyonu kişiye yarar sağladığı oranda güçlenir ya da yararı tükendiği durumlarda değişir. Dini tutumlar, dinin bilgi sağlayıcı fonksiyonu, başkalarıyla ilişki kurma/ grup üyesi olma fonksiyonu, ya da amacı için araç olma fonksiyonu açısından değişikliğe uğrar. Grubu ile ilişkileri olumlu ise grubun dini tutumu paralelinde bireyin tutumu da güçlenecektir. Aksi halde ilişkisinin fayda sağlamadığı durumda çeşitli duygu durumlarının eşliğinde değişiklik yoluna gidecektir. Ayrıca dine karşı olmak veya dindar görünmek kişinin ekonomik ve siyasi çıkarlarına, sosyal uyum amacına uygun olabilir. Bu fonksiyona yönelik tutum belirleyebilir.¹⁰³

Dini tutumun değer ifade eden fonksiyonu da tutum değişimi açısından önemlidir. Dini tutumlar diğer tutumlarla birlikte kişiliğin bütünlüğünü sağlar. Dini

¹⁰⁰ Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **a.g.e.**, s.159

¹⁰¹ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.63-65

¹⁰² Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.65

¹⁰³ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.65-67

tutumlar, kişinin kimliğini tamamlayan ve bütünleyen tutumların önemli bir bölümüdür. Bu fonksiyonu dini tutumun kalıcılığı açısından önemlidir. Ayrıca tutumların bilinçaltına atma fonksiyonu da bu görüşte önemlidir. Çocukluk döneminde din görevlisinden dayak yemiş kimse ilerleyen yıllarda dine karşı olumsuz bir tutum geliştirebilir.¹⁰⁴ Örtük tutumları olumsuz olduğu için belki farkında dahi olmayarak dine yaklaşımı olumsuz olacaktır. Gözlemlerimiz sürecinde şahit olduğumuz bir durum burada örnek verilebilir; 17 yaşında erkek öğrencinin (11.sınıf) ailesi kendini mütedeyyin olarak tanımlayan, hatta tasavvufi yönü ağır basan, çocuklarının da bu şekilde yaşamasını isteyen bir ailedir. Bu sebeple öğrencimiz dokuzuncu sınıfa kaydolduğu sırada Kur'an-ı Kerim dersini -aile yönlendirmesiyle- seçmiştir. Zaman içerisinde öğrencimizin Kur'an öğrenmeyi reddettiği görülmüştür. Tüm iletişim çabalarımızın sonuçsuz kaldığını ve öğrencinin tamamen farklı bir dini yönelimde olduğunu görerek aileyle ve öğrenciyle yürüttüğümüz eş zamanlı fakat ayrı görüşmelerde öğrencinin Kuran kursunda yaşadığı olayın etkisinde olduğu, ya da bunu gerekçe olarak gösterdiği saptanmıştır. Zaten gelişim dönemi olarak dini uyanma ve şüphe döneminde olması ve arkadaş/akran grubunun olumsuz dini tutumunun etkisiyle çocukluk tutumları değişmiş, olumsuz yönelimi pekiştirmiştir. Süreç içerisinde yeniden değişim yaşayıp bu tutumundan vazgeçmesi de muhtemeldir.

-Bilişsel Tutarlılık Teorisine Göre Dini Tutum Değişimi: Bu görüş, bireyin zihninde tutarsızlık varsa bireyin bunu gidermek için tutumunu değiştireceği varsayımına dayanır. Burada iki teori karşımıza çıkar; İlki denge teorisidir. Denge teorisi; iki kişinin birbirine ve bir objeye karşı olan tutumların dengeli ya da dengesiz oluşuna göre tutum değişimini inceler. Dengesizlik kişiyi zorlar ve tutum değişimine iter. Ya dini tutum değişir ya da o kişiye karşı tutum değişir. İkincisi bilişsel/zihinsel çelişki teorisidir. Aynı anda var olan, fakat birbiriyle çelişen bilgi, düşünce ve davranışların varlığı ile ortaya çıkar.¹⁰⁵ Bu teoriden de yola çıkarak diyebiliriz ki: İnsan zihni bireyi tutarlı olmaya zorlar. Dini tutumun unsurları konusunda da bahsettiğimiz üzere unsurlar arası tutarlılık mevcutsa dini tutumlar

¹⁰⁴ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.67-68

¹⁰⁵ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.69-74

güçlü olacaktır.¹⁰⁶ Bireyin yeni bilgiler edinmesi, ya da duygusal bağının zayıflaması/kuvvetlenmesi, davranışlarının bildikleriyle çelişmesi tutarlılık konusunda dengesizlik yaratır. Tutarlı olmak adına bir zorlanma oluşur ve bir şekilde tutum değişiklik yoluna girer. Örneğin, birey yaşamak istediği hayat tarzının daha önceki kabulleriyle çelişmesi sonucunda davranışlarının yasaktan kurtulması adına yeni bir kabul geliştirerek çelişkiden kurtulmaya çalışır.

İnsan bazen bir dış baskı, ceza ya da zorlanmadan dolayı tutumuna zıt davranış gösterebilir. Fakat bu davranış, onun tutumunu yansıtmamaktadır. Dolayısıyla tutum değişimine neden olmaz. Olumsuz bir dini tutuma sahip birine zorla namaz kıldırılması veya oruç tutturulması onun dini tutumunu olumlu yönde değiştirmez.¹⁰⁷ Ya da canı tehdit altında olan birinin canını kurtarmak için inkar sözcüğü kullanması onun imanını ve sonraki durumunu değiştirmez. Hatırlatılacak olursa, İslam'ın ilk yıllarında, ilk Müslümanlardan olan Ammar annesini ve babasını bu yolda şehit verdikten sonra işkenceler karşısında dayanamaz hale gelmiştir. Bu tehdit karşısında müşriklerin telkinlerini tekrarlamak zorunda kalmıştır. Bu durumu Hz. Peygambere arz etmiş, o da bir daha başına böyle bir durum gelirse o şekilde davranabileceğini söylemiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerimde geçen "Kalbi iman dolu olduğu halde baskı ve şiddetle inkarcılığa zorlanan kişinin durumu hariç, her kim imana eriştikten sonra kalbini tekrar inkarcılığa açarsa bilin ki böyleleri dünyada Allah'ın gazabına uğrar, ahirette ise çok ağır/şiddetli bir azaba mahkum olur."¹⁰⁸ ayetinde de davranışın altında yatan zorlayıcı nedene işaret edilmiştir.

Ayrıca tutum her zaman davranışın nedeni değildir. Bazen, davranış tutum değişimine neden olabilir. Kişinin dini davranışları zamanla dini tutumunu güçlendirebilir. Örneğin, zayıf bir dini tutuma sahip kimsenin hacca gittikten sonra dini tutumu güçlenebilir.¹⁰⁹ Yine burada kendi gözlemimiz olan bir anekdot örnek verilebilir: 17 yaşında kız öğrenci (11.sınıf) olumsuz bir dini tutuma sahipken babaannesine yalnız kalmaması için umrede eşlik etmiştir. Döndüğünde

¹⁰⁶ Ahmet Özalp, **a.g.e.**, s.78

¹⁰⁷ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.73

¹⁰⁸ Kur'an-ı Kerim, Nahl, 16/106

¹⁰⁹ Mevlüt Kaya, **a.g.e.**, s.73

arkadaşlarına, kendisinden hiç ummadığı bir biçimde, kabeyi görünce ağladığını, buna engel olamadığını ve çok farklı şeyler hissettiğini söylemiştir. Böylelikle tutum değişikliği yaşamış olduğu ya da hayatını yeniden anlamlandırma sürecine girdiği düşünülebilir.

1.4. Ergenlik ve Dini Tutum

Çocukluk çağının sona ermesiyle başlayan dönem buluşma olarak nitelendirilir ve ilk ergenlik dönemi olarak kabul edilir. (İng:Puberty, Alm:Pubertät, Fr: puberté) Buluş (ergenlik), normal gelişime göre kızlarda 11-13, erkeklerde 12-14 yaşlarında başlar. 17 yaşına kadar devam eden ergenliğin ilk dönemi, bireyin gelişimi bakımından gerek fizyolojik gerekse psikolojik değişmelerin çok çabuk olduğu bir dönemdir. Buna bağlı olarak duyguların birbirine karışması, dengesiz, taşkın ve heyecanlı hareketlerin baş göstermesi, anlaşılmama düşüncesiyle yalnızlaşma görülür. Ergenliğin son dönemi ise 15-17 yaşlarla başlayıp 21 yaşın sonuna kadar süren bir dönemdir. Bu dönemde de bedensel ve zihinsel gelişmeler devam etmekte olup ilk evreye göre daha durmaktadır.¹¹⁰ Genel itibariyle ergenlik dönemi hızlı değişimleri izleyebileceğimiz çok yönlü bir geçiş sürecidir.¹¹¹ Bu süreçte ergen, fizyolojik ve psikolojik bir alanda mücadele ederken bir taraftan da sosyalleşme ve zihni sorgulamalarıyla baş etmek zorundadır.

Bu dönemi ifade ederken dönüşüm ifadesi sıklıkla kullanılır.¹¹² Ergenlik yılları zihinsel hayatta önemli bir dönüm noktasıdır. 11-12 yaşlarından itibaren somut düşünce kabiliyetinin yerini soyut düşünceye¹¹³ bırakmasıyla ergen, bir

¹¹⁰ Hüseyin Peker, **a.g.e.**, s.170-174

¹¹¹ Ergenlikle ilgili çalışma yapan psikologların ergenlik dönemini kendi içerisinde farklı evrelere ayırdıklarını görüyoruz. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Abdülkerim Bahadır, **Ergenlik Dönemi Dini Şüphe ve Tereddütler**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1994, s.14 Biz çalıştığımız yaş grubu olan 15-17 yaş kapsayıcı bir bölümlenme yapan Hüseyin Peker'in ikili ayrımını dikkate alarak çalıştık. Yani Peker'e göre ikinci dönem ergenliğin başlangıç yaşı kabul edilen 15-17 yaş grubu bizim çalışma alanımızdır.

¹¹² Ahmet Özalp, **a.g.e.**, s.87

¹¹³İsviçreli psikolog Jean Piaget(1896-1980), çocukların bilişsel gelişimi üzerine yoğun araştırmalar yapmıştır. Piaget yıllarca süren dikkatli gözlemler sonucu, çocukların dünya üzerine düşünme ve akıl yürütme yeteneklerinin çocuklar olgunlaştıkça nasıl farklı evreler dizisinden geçtiği üzerine bir kuram geliştirmiştir. Bu kurama göre dört evre vardır: 1-Duyusal motor evre(0-2), 2-İşlem öncesi evre(2-7), 3-Somut işlemsel evre(7-12), 4-Formel İşlemsel evre(12 ve üzeri). Bu kurama göre ergenlik döneminde/ formel işlemsel evrede çocuk soyut önermeler üzerine düşünebilmeye başlar. Ayrıntılı

tarafından soyut kavramları anlayabilme ve bunlar üzerine fikir yürütebilme yeteneğini geliştirirken, diğer taraftan da entelektüel ve akademik anlamda ilerlemeye hızla devam eder. 16-19 yaşlarında nihayet, zihinsel gelişimi konusunda tepe noktaya ulaşmış olur.¹¹⁴ 21 yaşa gelindiğinde ise fırtınalı sayılabilecek bir dönemin durulmaya başladığı görülür.

Ergenlik ve din, din psikolojisinin en önemli başlıkları arasında yer almaktadır.¹¹⁵ Dini şuurun, ilk ergenlikte oluşmaya başladığı, onu takip eden dini şüphe ve bunalım döneminin ardından da belirginleştiği söylenebilir. Elbette bu hemen olup biten bir durum değildir. Fiziksel gelişim gibi zihinsel gelişim de aşamalıdır. Çocukluğun ilk yıllarında zihin; somut verileri anlayıp, sınıflandırıp, kullanabilecek bir yapıdadır. Soyut düşünce yeteneğinin gelişmesiyle –ki bu ergenlik dönemiyle başlar-, öncesinde ezbere dayalı edinilen dini bilgiler zihin dünyasında buldukların pasif konumdan aktif konuma geçme denemeleri yapar. Bu farkındalık süreci beraberinde şüphe ve sorgulamayı getirir. Son olarak da dini tutumların belirginleşmesi beklenir. Elbette her bireyin gelişim aşamaları aynı seyretmeyecektir. Yani her gençte sınırları kesin hatlarla çizilmiş evrelerden ve sonuçlarından bahsedilmesi mümkün değildir.

Yapılan araştırmalara ve genel kabullere göre ergenlik dönemi dini gelişim süreçleri üçe ayrılır:

- Dini Şuurun Uyanması ve Gelişmesi
- Dini Kabullerin Sorgulanması ve Şüphe
- Dini Tutumların Belirginlik Kazanması¹¹⁶

bilgi için bkz: Ali Köse, Ali Ayten, **Din Psikolojisi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s.46-50. Bu çalışmada, somut ve soyut işlem kavramları bu bağlamda düşünerek kullanılmıştır.

¹¹⁴ Abdülkerim Bahadır, **Ergenlik Dönemi Dini Şüphe ve Tereddütler**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1994, s.16

¹¹⁵ Fatma Oluğ, **Erinlik Dönemindeki Öğrencilerde Dini Tutum ve Davranışlar (Sakarya Örneği)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2011, s.35

¹¹⁶ Abdülkerim Bahadır, **Ergenlik Döneminde Din Ve Ahlak Gelişimi**, www.geocities.ws/doru_tay/index/din.htm (Erişim Tarihi:26.02.2019)

Dini Şuurun Uyanması ve Gelişmesi:

Dini Uyanma: Soyut düşünce yeteneğinin işlerlik kazanmasıyla meydana gelen hızlı değişmelere paralel olarak, 12-13 yaşlarına kadar gelişmeye devam eden dini duygu, dini ilgi ve düşünceler, şuur ve irade seviyesine yükselerek ergenin tüm kişiliğini derinden etkiler. Böylece, çoğunlukla tüm tutum ve davranışlarını yeniden şekillendirecek güçlü bir dini anlayış ortaya çıkar. Ergenlikte ortaya çıkan bu değişim dini uyanma kavramı ile ifade edilmektedir. Dini uyanma ile birlikte başlayan dini şuur süreci ergende daha önce yaşamadığı oldukça farklı, zengin ve karmaşık tecrübelerle yol açar.¹¹⁷

Dini Şuur: Şuur/Bilinç içinde bulunduğumuz anda bizi etkileyen uyanmaların, düşüncelerimizin, duygularımızın ve yaptıklarımızın farkında olmamız demektir. Dini şuur, kişinin hangi dine inandığını, niçin inandığını ya da inanmadığını bilmesi ve yaptığı dini tavır ve davranışlardan haberdar olması;¹¹⁸ yani, bir çocuğun taklit ederek edindiği dini kazanımları bir amaca ve anlama kavuşturmasıdır.

Dini şuur aşamasında ergen soyut düşünmenin gelişimiyle birlikte metafizik konulara ilgi duyar. Çocukluktakinin aksine artık Allah'ı şekilsiz ve cisimsiz bir varlık olarak tasavvur edebilir. Duygusal olarak yaşadığı karmaşık durum onu Allah'a yaklaştırır.¹¹⁹ Çocukluktaki dini duyguları bu yaklaşımla beraber yeniden ortaya çıkar ancak bu sefer farklı bir süzgeçten geçerek özümlenme ihtiyacı bu duygulara eşlik eder. Başka bir ifadeyle yeni bir arayış sürecine girer ve ararken sorduğu sorular onu zihni olarak bir üst basamağa ulaştırır.

Dini Kabullerin Sorgulanması ve Şüphe:

Şüphe/Dini Şüphe: Ergenlik döneminde dini konularda yaşanan bilişsel gerilim ve çelişkiler din psikolojisi literatüründe genellikle dini şüphe olarak ifade edilir. “Dini şüphe” kelimelerinin yanında bazı yazarların aynı ya da benzer bir

¹¹⁷Abdülkerim Bahadır, **a.g.m**, Erişim Tarihi:27.02.2019

¹¹⁸Hüseyin Peker, **a.g.e.**, s.136-138

¹¹⁹Semra Kontbay, **Psiko-Sosyal Değişkenlere Göre Ortaöğretim Öğrencilerinin Dini Tutumları, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2005, s.3**

zihinsel durumu ifade etmek için “çelişki” “sorgulama” “uyumsuzluk” gibi diğer kavramları kullandığına rastlamak mümkündür. Bazı çalışmalarda bu durumların çoğunu kapsaması için dini stres ifadesi de kullanılır.¹²⁰

İlk ergenliğin sonları ve son ergenliğin başına denk gelen aşamadır. Dini tutumlar da bu dönemde şekillenmeye başladığı için oldukça kritik bir süreçtir. Bu dönemde, çocukluk kabulleri, ergenin zihnindeki sorgulayıcı yollardan geçerek belirgin dini tutum olma yoluna girer. Ergenlik dönemiyle beraber gelen dönüşümden dini kabuller de nasibini alacaktır.

Ergenlik dönemindeki genç, zihinsel alanda ortaya çıkan köklü gelişmeler yanında bağımsızlık ve güçlülük duygularının da etkinlik kazanmasıyla çocukluk inançlarına dönerek onlara karşı tenkitçi bir tutum geliştirir. Hemen tüm inançlarını eleştiriye tabi tutar. Aslında böyle bir ihtiyaç duyması normal ve sağlıklı bir gelişimin ifadesidir.¹²¹ Nasıl ki her gelişim döneminde aşamalı bir olgunluğa ulaşma çabası varsa, bu da zihni ve dini olgunluğa ulaşma çabasının hem sebebi hem de sonuca ulaştırabilecek yoludur. İşte bu yolda din eğitimi oldukça belirleyici bir biçimde karşımıza çıkar. Çünkü bu zor süreçte zihnindeki sorulara cevap ararken buldukları ya da bulamadıkları onun dini tutumlarını ve dini yaşantısını yönlendirir. Tabi bu süreçte ergenin yoğun bir sosyalleşme çabasında olduğu da unutulmamalıdır. Arkadaşlıklar, grup etkileri ve kabulleri, kitle iletişim araçları, model olabilecek kişilerin tutumları, sanal arkadaşlık grupları, dini sorgulayıcı ya da bilgi verici internet siteleri gibi çok sayıda bilgi sağlayıcı kanal içinden nasıl seçim yapacağını bilmek de pek kolay değildir. O halde dini kabullerin sorgulanması ve şüphe aşamasında, ergenlik iklimine uygun bir yaklaşımla, evde veya okullarda çocukluk döneminde yapılmış ya da yapılacak dini bilgilendirmeler çok önemlidir.

Ergenlik aynı zamanda bir anlamlandırma sürecidir. Bu sürece din de eşlik edecektir. Çünkü din insanı kutsalla ilintilendiren bir anlam arayış alanıdır.¹²² Bu

¹²⁰ Üzeyir Ok, **Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki, vb.) Boyutları**, s.1-9 https://www.academia.edu/17300723/Dini_d%C3%BC%C5%9F%C3%BCncede_ya%C5%9Fanan_stresin_%C5%9F%C3%BCphe_uyumsuzluk_%C3%A7eliki_vb._boyutlar%C4%B1 (Erişim Tarihi:03/03/2019)

¹²¹ Abdülkerim Bahadır, **a.g.m.**, (Erişim Tarihi:27.02.2019)

¹²² Ali Köse ve Talip Küçükcan, **Doğal Afetler ve Din, Marmara Depremi Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme**, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s.71

nedenledir ki din anlamın ve anlamının başlıca kaynaklarından biri olarak kabul edilir.¹²³ Eğer genç, bu kaynakla ilgili yerine oturan sağlam bilgilere ulaşamazsa, zihnini başka kabullere zorlar. Ergen yaşadığı çatışmayla beraber varoluşsal sorularına cevap arar ve anlam belirleyebildiği ölçüde kimlik oluşturur.¹²⁴ Çoğunlukla en tatmin edici cevaplar da dinden gelir.¹²⁵

Dini Tutumların Belirginlik Kazanması:

Bütün tutum ve davranışlarda olduğu gibi dini tutumlar da son ergenlik döneminde psikolojik durulmayla birlikte belirginleşmeye başlar. Asıl belirleyici olan çoğunlukla çocuklukta alınan din eğitiminin kalitesi olsa da yeni dini tutumların da geliştiği söylenebilir. Şüphe gücünü kaybetmiş, yetişkinliğe yaklaşan ergen bir yol ayrımına gelmiştir. Genel eğilim olarak çözümü önce yakın arkadaş çevresinde arar, daha sonra sorular sorar ve açıklamalar bekler. Bu çabalar neticesinde karşısına çıkan alternatiflerden tercih yapar.¹²⁶ Dini şüphe süresince yapılan sorgulamalar neticesinde bu dönemde dini istikrarın sağlanması beklenir. Şüphe ve tereddütler yerini artık kararlara bırakmıştır. Şüphe süreci bazen kesin imanla bazen de redle neticelenebilir. Ya da önceki tutumlarını gözden geçirerek zihninde yeni bir dini yapılanma oluşturabilir.

Abdülkerim Bahadır ergenlerin nihai karara varma süreçlerini şu şekilde açıklar: *“Ergenlerin bir bölümü dine karşı tamamen kayıtsızlaşır. Dini olanı tamamen reddederek, dinin tümüne karşı reddedici bir tutum geliştirirler. Bir bölümü tamamen farklı bir karakterde, kişisel dindarlığı ortaya çıkaracak yeni bir enerji ile çocukluk dönemi inançlarının ötesinde, yeniden şuurlu bir dini inanç sistemi oluştururlar. Ergenlerin diğer bir kısmı ise, tamamen eski geleneksel inançlarına geri dönerek onları oldukları gibi kabul eder ve belki de eski kabul ve*

¹²³ Cüneyd Aydın, “Üniversite Öğrencilerinin Dini Tutum ile Hayattaki Anlam Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi” **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt:6, Sayı:4, 2017, s.89-108, s.91

www.academia.edu/34731810/Üniversite_Öğrencilerinin_Dini_Tutum_İle_Hayattaki_Anlam_Düzeyleri_Arasındaki_İlişkinin_İncelenmesi (Erişim Tarihi:10.03.2019)

¹²⁴ Ali Köse, Ali Ayten, **Din Psikolojisi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s.120

¹²⁵ Ali Köse, Ali Ayten, **a.g.e.**, s.75

¹²⁶ Abdülkerim Bahadır, **a.g.m.**, (Erişim Tarihi: 27/02/2019)

seçimlerine dayanan az-çok yeniden düzenlenmiş yeni bir dini tutum geliştirirler.”¹²⁷ Öyle veya böyle din konusunda tutum oluşturmak bir zorundalık halini alır. Ergenler bu sorgulamanın neticesinde kendilerini dindar, deist, agnostik vb. biçimlerde tanımlamış olurlar.

1.5. Dini Tutum Ölçme Çalışmaları/ Dindarlığın Ölçülmesi

Tutum bilişsel sistem içerisinde yer alan bir süreçtir. Bireyin ve grubun objelere karşı sevgi veya nefret (pozitif veya negatif-olumlu veya olumsuz) şeklindeki eğilimini ifade etmektedir.¹²⁸ Bu tutumların ölçülmesinin imkanı ya da nasıl ölçülebileceği sosyal psikolojinin ve ilgili bilimlerin cevap aradığı sorulardan biridir.

Sosyal Psikolojinin genel kanısına göre bir tutum doğrudan ölçülemez; ancak dolaylı olarak davranış yoluyla ölçülebilir. Bu ölçümede genellikle kullanılan davranış, sorulara cevap vermek ya da fikir belirtme şeklinde beliren sözel davranıştır. Bu amaçla geliştirilen tutum ölçme teknikleri doğrudan ölçüm ve dolaylı ölçüm olmak üzere ikiye ayrılır.¹²⁹

Doğrudan ölçüm teknikleri en sık kullanılan tekniklerdir. Bu teknikte kişiler kendi görüşlerini aktarır. Bu teknikte likert ölçekleri¹³⁰ (toplamalı sıralama tekniği) ve duygusal anlam ölçekleri uygulanır. Doğrudan ölçümde likert ölçekler daha çok tercih edilmektedir. Likert ölçeklerde belli bir tutumla ilişkili olduğu tahmin edilen çok sayıda tutum cümlesi/madde bir araya toplanır. Deneklerin bu cümlelere tepkileri ölçülür. Toplam puan hesaplanır. Ayırıcı maddeleri seçebilmek için madde

¹²⁷ Abdülkerim Bahadır, **Ergenlik Dönemi Dini Şüphe ve Tereddütler**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1994, s.34 Ayrıntılı bilgi için bkz: Eduard Spranger, *Psychologie des Jugendalters*, 26.Auflage, Heidelberg 1960, A.Gruber, “Ergenlik Çağı Gençlerinde Dini Gelişme” (Çev:Hayati Hökelekli), **Hareket Dergisi**, Kasım-Aralık 1979.

¹²⁸ Zeki Arslantürk, E.Hamit Arslantürk, **Uygulamalı Sosyal Araştırma**, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2010, s.130

¹²⁹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **a.g.e.**, s.155-157

¹³⁰ Bkz: Rensis Likert, **A Technique for the Measurement of Attitudes**, Archives of Psychology, No:140, New York 1932, s.5-55. https://legacy.voteview.com/pdf/Likert_1932.pdf (Erişim Tarihi:10.03.2019)

analizi yapılarak uygulamaya hazırlanır. Duygusal anlam ölçeklerinde¹³¹ de pek çok sıfattan belirli sıfat çiftleri türetilmiştir. Bu sıfatların faktör analizi üç ayrı faktörü ortaya çıkarır. Bunlar değerlendirme, güç ve faaliyet faktörleridir. Duygusal anlam ölçeği kullanılarak pek çok kavramın duygusal anlamı ölçülür. Bu ölçek uluslararası karşılaştırmalı ölçmeye daha uygundur. Bu ölçeklerin başarılı sonuçlar elde etmesi tutum psikolojisi, hatta sosyal psikolojideki gelişmeler bu yöntemsel başarılarla dayanmıştır.¹³²

Dolaylı ölçüm teknikleri ise davranış gözlemi ve örtük çağrışım testi ile uygulanan tekniklerdir. Burada amaç, insanlara soru sorma yoluyla tutum ölçme sürecinde, insanların anketi uygulayanın gözünde beğenilme isteği ya da başka nedenlerle daha yüksek puanlarla cevap verme tehlikesinin önüne geçmektir.¹³³

Her ilmi araştırma olduğu gibi, tutum araştırmacısının da kendisine sorup cevap arayacağı “neyi, niçin, nasıl araştıracağım?” sorularıdır. “Neyi?” sorusuna cevap tutumun objesini, “niçin?” sorusu tutumun amacını ve hipotezlerini, “nasıl?” sorusu da tutum araştırma tekniklerini kapsamaktadır.¹³⁴ Burada obje din olduğu için dinin, dindarlığın tanımından da kaynaklı zorluklar karşımıza çıkmaktadır. Dindarlığın ölçülmesi de dindarlığın tanımı ve boyutlandırması kadar problemleri bir konu olmuştur.¹³⁵

Dindarlık tanımı güç, göreceli ve dolayısıyla boyutları zengin olan bir kavramdır.¹³⁶ Öte yandan bireysel bağlamda düşünüldüğünde; dinin, kendine özgü,

¹³¹ Bkz: Charles E. Osgood, **Exploration in Semantic Space: A Personal Diary**, Journal of Social Issues, Volume 27. No: 4, 1971

www.spssi.org/index.cfm?fuseaction=document.viewdocument&ID=3F28EB86AE4CA3BB2EE025BE0093BF042FEC0CD02DDD1BBA428FD4972BF44DED8A419D9A5BFC2C3737450814D3839CB6 (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

¹³² Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **a.g.e.**, s.155-159

¹³³ Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **a.g.e.**, s.157-159 Ayrıca, Tutum Ölçme Metodları hakkında bilgi için bkz: Zeki Arslantürk, E.Hamit Arslantürk, **Uygulamalı Sosyal Araştırma**, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2010, s.130-136.

¹³⁴ Zeki Arslantürk, E.Hamit Arslantürk, **a.g.e.**, s.135

¹³⁵ Ali Köse, Ali Ayten, **a.g.e.**, s.122

¹³⁶ Recep Yaparel, “Dinin Tarifi Mümkün mü?”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 4, 1987, s.403-417

http://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/12345/4061/1987_4_YAPARELR.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Erişim Tarihi: 10.03.2019); Üzeyir Ok, “Dini Tutum Ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt:8 Sayı:2 Yıl:2011 s.529-549, s.530 www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/view/1936/791 (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

karmaşık ve çeşitlilik arz eden bir yapıda olduğu söylenebilir.¹³⁷ Bu yüzden araştırmacılar çoğunlukla operasyonel¹³⁸ tanımlara vurgu yapmıştır. Yani dindarlığı ölçerken ne tür bir dindarlık ölçüldüğünün bilinmesi önemlidir. Dini tutum ölçümü söz konusuysa tutumların inanç, duygu ve davranış boyutlarının da tespit edilmesi gerekir.

İlk çalışmalarda dindarlık tek boyutlu bir olgu olarak ele alınmış ve bazen sadece duygu boyutu, bazen ibadet veya inanç boyutu tespit edilerek, dindarlığın ölçülmesi amaçlanmıştır. Daha sonraki çalışmalarda ise dindarlık çok boyutlu bir yapı olarak görülerek dindarlığın hayatı kuşatan, insan ile yaratıcı, insan ile diğer insanlar, sosyal ve doğal çevre arasındaki iletişimi kapsayacak şekilde tasarlanmış ve bu çerçevede de dindarlık düzeylerini puanlandıracak araçlar: ölçekler geliştirilmiştir.¹³⁹

Batı'da 20. yüzyılın sonlarından itibaren dindarlığı ölçme çalışmalarına rastlanmaktadır. Ancak 1960'lerden sonra dindarlık çalışmalarına hız verilmiş ve araştırmalarda farklı içeriklere sahip pek çok ölçek geliştirilmiştir. Hill ve Hood¹⁴⁰ Dindarlık Ölçekleri isimli kitabında pek çok ölçeğe yer vermiştir. Mesela Dini Tutum Envanteri (Broen 1957), Dini Yönelim ve Bağlılık Ölçeği (Lanski 1961), Dini Bağlılığın Boyutları (Glock ve Stark 1966), Dini Yönelim Ölçeği (Allport ve Ross, 1967), Dindarlık Ölçeği (Rohrbaugh ve Jessor 1975), Dini İfade Ölçeği (Boan 1978), Dini Olgunluk Ölçeği (Dudley ve Cruise 1990), Dindarlık Ölçeği (Seligman ve Sethi 1993), Dini Bağlılık Ölçeği (Pfeier ve Waelty, 1995) bu çerçevede geliştirilen ölçeklerden bazılarıdır.¹⁴¹ Ülkemizde de bu ölçeklerin tercüme edilmesi ile oluşturulan ölçeklerin kullanıldığı çalışmalar olmuştur.

¹³⁷ C. Daniel Batson, Patricia Schoenrade, W. Larry Ventis, **Din ve Birey**, Çev: Ali Kuşat, Abdulvahap Taştan, Kimlik Yayınları, Kayseri 2017, s.4-6

¹³⁸ Operasyonel/operational defination, kavramı ölçülebilir hale getirmektir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Murat Yıldız, "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma", **Tabula Rasa**, yıl:1,sayı:1, ocak-nisan 2001, s.19-43

www.researchgate.net/publication/313558771_Dindarligin_Tanimi_ve_Boyutlari_Uzerine_Psikolojik_Bir_Calisma (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

¹³⁹ Ali Köse, Ali Ayten, **a.g.e.**, s.122

¹⁴⁰ Peter Hill ve Ralph Hood, Measures of Religiosity, Religious Education Press, Birmingham, Alabama 1999.https://www.researchgate.net/profile/Bob_Lew/post/How_to_measure_Religiosity/attachment/59d63ba779197b8077998ace/AS%3A419378475618305%401476999028454/download/Measures+of+Religiosity%2C+Hill+%26+Hood+%281999%29%2C+pp+001-100.pdf (Erişim Tarihi:10.03.2019)

¹⁴¹ Ali Köse, Ali Ayten, **a.g.e.**, s.123

Türkiye’de dindarlığı ölçmek için yapılan çalışmalar başlıca iki grupta ele alınabilir: Birinci grupta yer alan dindarlık ölçeği çalışmaları uluslararası literatürde (özellikle Hıristiyan geleneği içerisinde) geliştirilen bir ölçeğin Türkiye’ye uyarlanması şeklindedir. İkinci grupta ise Türkiye’ye özgü İslami dindarlıkla ilgili özgün çalışmaları içermektedir.¹⁴² Birinci grup için örnek verecek olursak; Glock’un¹⁴³ dindarlığın farklı boyutlarına vurguyu içeren beş boyutlu (1-inanç, 2-bilgi, 3-ibadet veya dinsel davranış, 4-duygu, 5-diğer boyutların etkisi) dindarlık ölçeğinden ilham alınarak yapılan çalışmalar olduğu gibi, Allport ve Ross’un¹⁴⁴ (iç-güdümlü, dış-güdümlü) dindarlık ölçeği de uyarlanan ve önemli yeri olan ölçeklerden bahsedebiliriz. İkinci grup Türkiye’ye özgü çalışmalara bakacak olursak, Kayhan Mutlu’nun¹⁴⁵ ve Veysel Uysal’ın¹⁴⁶ İslami Dindarlık Ölçekleri ile Murat Yıldız ve arkadaşlarının¹⁴⁷ Dini Hayat Ölçeği, Ahmet Onay¹⁴⁸ tarafından geliştirilen Dini Yönelim Ölçeği önemli örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmalar Glock Modeli dikkate alınarak yapılmıştır.¹⁴⁹

Türkiye’de dindarlık çalışmaları 1960’lardan sonra başlamış 1980’lerde hız kazanmıştır.¹⁵⁰ Türkiye’de yapılan dindarlık çalışmalarına baktığımızda ilk başlarda dindarlığın tek boyutlu olarak incelendiğini sonrasında birden fazla alt boyutu olması düşüncesiyle çok boyutlu çalışmaların yapıldığı görülmüştür.¹⁵¹

¹⁴² Üzeyir Ok, **a.g.m.**, s.533

¹⁴³ Charles Y. Glock, **On the Study of Religious Commitment**, Religious Education, 57, 98-110 <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/003440862057S407?journalCode=urea20> (Erişim Tarihi:10.03.2019)

¹⁴⁴ Gordon W. Allport, J.Michael Ross, **Personal Religious Orientation and Prejudice**, Journal of Personality and Social Psychology, Vol:5, No:4, 1967, s.432-443 <https://pdfs.semanticscholar.org/bfa1/e5d350b1307ca9796f86495af668e9758e4f.pdf> (Erişim Tarihi:10.03.2019)

¹⁴⁵ Kayhan Mutlu, “Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Tartışma)”, **İslami Araştırmalar Dergisi** 3(4), 194-199, s.196. <http://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/2065144cab70391.pdf> (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

¹⁴⁶ Veysel Uysal, “İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, 8(3-4), 1995, s.263-271. <http://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/b998ef0e2be2e5e.pdf> (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

¹⁴⁷ Murat Yıldız, **Ölüm Kaygısı ve Dindarlık**, İzmir İlahiyat Vakfı Yay., 2006. https://www.researchgate.net/publication/313557612_Olum_Kaygisi_ve_Dindarlik (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

¹⁴⁸ Ahmet Onay, **Dindarlık, Etkileşim, ve Değişim**, İstanbul, DEM., 2004.

¹⁴⁹ Üzeyir Ok, **a.g.m.**, s.533-534

¹⁵⁰ Ali Köse, Ali Ayten, **a.g.e.**, s.123

¹⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Yusuf Genç, Arif Durğun, Sağlık Çalışanlarının Dini Tutum Düzeyleri, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:20, Sayı:38 Aralık 2018, s.253-281, s.259,

Bu çalışmalar; tutumları bilmek dolayısıyla insanların davranışlarını önceden kestirmek, kontrol etmek, davranışların altında yatan nedenleri bilerek bu nedenlerden doğabilecek olumsuz davranışları önlemek, şayet eğitim süreci söz konusuysa olumlu tutum ve davranış kazandırmak amacıyla yapılmıştır. Yani; insan davranışlarının kestirilmesi tutum, kanaat ve inançları bilmekle mümkün olmaktadır.¹⁵²

Ayrıca, bireylerin inanç aşamalarını tanımak, onların zihinsel süreçlerinin ve kişiliklerinin daha iyi anlaşılmasına ve kişiler daha iyi anlaşılmasına ve kişiler arası sorunun kolaylaştırılmasına da yardımcı olacaktır. Bu durum din eğitimi için de geçerlidir. Din Eğitimi öğrencilerinin nasıl bir dindar ya da dünya görüşü biçimine sahip olmayı hedeflediklerinin farkında olmaları gerekmektedir.¹⁵³

İşte bu amaçla geliştirilmiş yerel olarak niteleyebileceğimiz çalışmalardan son yıllarda en yaygın kullanılanı ODTÖ: Ok-Dini Tutum tutum ölçeğidir. İki ayrı çalışma ile geçerliliği ve güvenilirliği test edilerek kullanıma hazır hale gelen ölçek dindarlığın operasyonel tanımını tutum kuramı çerçevesinde geliştirilmesi ve İslam dini dikkate alınarak hazırlanmıştır.¹⁵⁴ Bu ve benzeri ölçekler çeşitli yaş gruplarında, farklı demografik yapılarda uygulanması ile elde edilen bulguların karşılaştırılması davranışların anlamlı hale gelmesi için din eğitimcilerine etraflı bir görüş kazandıracaktır.

Özlem Altunsu Sönmez, “Dindarlığın Ölçülebilirliği Üzerine Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri” **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 36, 2016, s. 557-578.

¹⁵² Zeki Arslantürk, E. Hamit Arslantürk, **a.g.e.**, s.134-135

¹⁵³ Üzeyir Ok, “Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişimi Biçimleri ve Nicel Ölçümler”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 12(2), 121-155, s.151

https://ilahiyat.cu.edu.tr/Tr/dergi/2012_12-2/U.Ok.pdf (Erişim Tarihi:10.03.2019)

¹⁵⁴ Üzeyir Ok, “Dini Tutum Ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt:8 Sayı:2 Yıl:2011 s.529-549

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

2.1. Araştırmanın Modeli

Araştırmanın modeli iki farklı yöntemle kurulmuştur. Kavramsal çerçevede literatür taraması ile elde edilen bilgiler tümevarımsal bir desen ortaya koyabilmeye yönelik sistematize edilmiştir. Uygulamalı kısımda ise nitel bir çalışma yürütülmüştür. Nitel araştırmanın arkasındaki anahtar fikir, problem veya sorunu katılımcılardan öğrenmek ve probleme ait bilgiyi elde etmek için araştırma yapmaktır. Ayrıca araştırma süresince araştırmanın geçmişi de çalışmanın yönünü şekillendirebilir. Nitel araştırmalarda problemin bütünsel bir resmini görmek amaçlanmaktadır.¹⁵⁵

Veriler doğal ortamda nitel veri toplama çeşitlerinden mülakatla elde edilmiştir. Ayrıca yaklaşık on yıllık mesleki uygulamada yine araştırmacı tarafından yapılan doğal gözlemler de modelin bir parçasıdır. Ancak doğal gözlem davranışları incelediği için duygular hakkında bilgi vermekte zorlanır.¹⁵⁶ Davranışın altındaki nedenleri ve tutumları inceleme konusunda yanıltıcı olabilmektedir. Mülakat, her ne kadar görüş, inanç, tutum gibi aslında öznel olan birçok konuda veri toplama ihtimali sınırlı bir çeşit olsa da¹⁵⁷ çalışmanın giriş bölümünde belirtilen nedenden ve araştırma problemine yönelik kapsamlı görüşlere ulaşma isteğinden dolayı nitel bir yaklaşım tercih edilmiştir.

2.2. Araştırmaya Katılanların Nitelikleri

Araştırmanın katılımcıları 2018-2019 Eğitim-Öğretim yılında İstanbul Tuzla'da öğrenim gören lise öğrencileridir. Araştırma sahasının Tuzla olarak seçilmesinin nedeni göç alan bir bölge olmasından dolayı farklı kültürlerden ve tutumlardan oluşan genel bir resim verme potansiyeli bulunmasıdır. Ayrıca

¹⁵⁵ John W. Creswell, **Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları**, 4.Baskıdan Çeviri, Edt: Selçuk Beşir Demir, Ankara 2017. s.186

¹⁵⁶ Ahmet Özalp, **a.g.e.**, s.52

¹⁵⁷ Zeki Arslantürk, E.Hamit Arslantürk, **a.g.e.**, s.113

araştırmacının görev yeri olması sebebiyle gözlem yapılmış bir bölge olmasıdır.

Tuzla İlçe Milli Eğitim Müdürlüğünden aldığımız verilere göre Tuzla'da, 2018-2019 Eğitim-Öğretim Yılında 9.sınıflarda 3764, 10.sınıflarda 2828, 11.sınıflarda 2476, 12.sınıflarda 2374 öğrenci olmak üzere 11442 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu rakamlar resmi okullarla sınırlıdır. Tuzla Rehberlik Araştırma Merkezine başvurulmuş, çalışmamızın anakitlesini en iyi şekilde temsil edecek minyatür modeli¹⁵⁸ oluşturabilmemize yarayacak en uygun okullar (öğrenci ve veli demografik yapısına göre) değerlendirilmiştir. Değerlendirme neticesinde araştırmacının görev yeri olan Tuzla Anadolu Lisesinde öğrenim gören yirmi öğrencinin katılımcı olmasına karar verilmiştir.

Örneklem büyüklüğü kullanılan nitel desene göre belirleneceği görüşü olsa da nitel çalışmalarda katılımcı sayısına yönelik verilebilecek kesin bir cevap yoktur. Nitel çalışmalarda anlatı araştırması bir veya iki, fenomenoloji üç ila on, kuram oluşturma yirmi ila otuz kişiyi incelemeyi içerir. Etnografi çalışması için için ortak kültüre sahip tek bir grubu incelemek incelemek yeterli iken, durum çalışması için dört veya beş durumu dahil etmek gerekir. Bu yaklaşımın dışında verilerin doygunluğa ulaşması ile yeni verilerin toplanmasına yönelik görüşler de bulunmaktadır.¹⁵⁹ Bu nedenle kuram çalışmalarında olduğu gibi yirmi öğrenciyle mülakat gerçekleştirmiş olup anlatı ve fenomenolojik yaklaşımda olduğu gibi katılımcılardan deneyim ve görüş talep edilmiştir.

Ergenlik döneminde çocukluk dini tutumları gelişim dönemi gereğince sorgulanır ve neticesinde kişiliği oluşturacak kalıcı dini tutumlar belirginleşir. Bu nedenle kalıcı tutumlara daha yakın olmaları nedeni ile mülakatlar 12.sınıf öğrencileriyle gerçekleştirilmiştir. Görüşme yapılacak yirmi öğrenci istekli öğrenciler arasından kura ile belirlenmiştir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin 10 tanesi kız 10 tanesi erkek öğrenci olarak belirlenerek eşit sayıda cinsiyet değişkeni sağlanmıştır.

¹⁵⁸ Minyatür model, anakitlenin küçültülmüş şeklidir. Zeki Arslantürk, E. Hamit Arslantürk, **a.g.e.**, s.103

¹⁵⁹ John W. Creswell, **a.g.e.**, s.189

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmamız öğrencilerin din eğitimi geçmişlerini ve tutum süreçlerini değerlendirmeye yönelik soruları içeren mülakatla gerçekleştirilmiştir. Mülakatta yer alan sorular dini tutumun (bilgi, duygu, davranış, tanrıyla ilişki olmak üzere) dört boyutuyla düşünülmüş¹⁶⁰ duygu boyutu dini tutumun ve çoğunlukla duanın duygulara etkisiyle, tanrıyla ilişki boyutu ise dini tutum ve ilahi yardım ihtiyacıyla sınırlandırılmıştır. Öğrencilere toplam on soru¹⁶¹ yöneltilmiş, öncesinde çalışmayla ilgili bilgi verilmiştir.

Mülakat formunda yer alan sorular öğrencilere okul ortamında bireysel olarak yöneltilmiştir. Öğrencilerin isimleri alınmamış, formlara karıştırılmasından sonra numara verilmiştir. Katılımcılar sırasıyla, katılımcı numarası yaş ve cinsiyet belirtecek şekilde (Örn: K9,18K) kodlanmıştır. Görüşme esnasında cevaplar formlara kaydedilmiş, derslerde yapmış olduğumuz gözlemlerle beraber düşünülerek betimsel olarak analiz edilmiştir. Katılımcılardan elde edilen veriler değiştirilmeden alıntılar şeklinde aktararak yorumlanmıştır.

¹⁶⁰ Üzeyir Ok, Üzeyir Ok, “Dini Tutum Ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt:8 Sayı:2 Yıl:2011 s.529-549 Bu ölçeğin temel boyutları görüşmemizin temel boyutları olarak düşünülmüştür.

¹⁶¹ Mülakat Soruları: 1)Sınıf/Yaş, Cinsiyet 2)Okul dışında din eğitimi aldın mı? 3)Dini bilgilerinizin en belirleyici kaynak nedir? 4)Din Eğitimsinin/Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeninin özellikleri dini tutumunu etkiler mi? 5)Sence Din Eğitimsi nasıl olmalıdır? Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeninle ilgili unuttuğum bir anın var mı? 6)Çocukluk dönemi dini tutumunla şimdiki tutumun arasında fark olduğunu düşünüyor musun? 7) Dua sana ne düşündürür? (Dua ve duygulara etkisi) 8) Allah'ın sana yardım ettiğini düşünür müsün?(Dini tutum ve ilahi yardım ilişkisi) 9)Dini inanışın faydaları sence nelerdir? (Biliş) 10)İbadetler sana ne düşündürür?(Davranış)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

3.1 Araştırmaya Katılan Öğrencilerin Sosyal Kimliğiyle İlgili Bulgular

Araştırmada 10'u kız, 10'u erkek olmak üzere 20 öğrenciyle görüşme sağlanmıştır. Öğrencilerin sosyo-ekonomik durumları birbirine yakındır. Öğrenciler Tuzla'da yaşamakta olup TEOG sınav yerleştirmesi sonucunda okula puanla yerleşmiştir. Yaşları 17 ile 18 arasında değişmekte olup 12. Sınıf öğrencisidir.

3.2 Okul dışında Din Eğitime Yönelik Bulgular

Okul dışında Din Eğitimi aldınız mı sorusunun yöneltildiği 10 kız öğrenciden 2'si okulda görülen zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri dışında herhangi bir din eğitimi almadığını belirtmiştir. 8 kız öğrenci ise ailesinden ve çeşitli kurslardan din eğitimi aldığını söylemiştir. Erkek öğrencilere baktığımızda ise 4 öğrencinin yoğun program uygulayan yatılı kurslardan, 5 öğrencinin çeşitli yaz kurslarından ve ailesinden, 1 kişinin ise sadece ailesinden (babaannesinden) din eğitimi aldığı görülmektedir.

Genel olarak öğrencilerin çoğu ailesinin de yönlendirmesiyle yaz kurslarından din eğitimi almıştır. Yine düzenli yatılı kurslardan eğitim alıp çeşitli nedenlerle yarım bırakanlar da olmuştur. Yarım bırakma nedeni olarak uygulanan programın yoğunluğu ve eğiticilerin kısıtlayıcı-baskıcı tavrı öne sürülmüştür. Genele bakıldığında az sayıda öğrenci din eğitimi almamıştır. Bu öğrenciler sadece okullarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi görmüştür. Ailesinden ya da ayrı bir kursla eğitim görmeyen öğrencilerin dini bilgisi okul programlarında uygulanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin kazanımları, çevreden duyulan bilgiler ya da medya aracılığıyla şekillenmiştir.

3.3 Dini bilgilerde En Belirleyici Kaynak Tespitine Yönelik Bulgular

Şimdiye kadar alınan Din Eğitimi sürecinde dini tutumu şekillendirmesi yönünden en belirgin kaynak olarak (Aile, okul, kurslar, arkadaş etkisi, kişisel

araştırmalar ve medya gibi etkenlerden) neyi gördüklerini tespite yönelik sorulan soruya verilen cevaplar aşağıdaki gibidir:

(K9/18K) *“Ailemden, okuldan ve kendi araştırmalarım ile edindiğim bilgiler belirleyicidir.”*

(K2/18K) *“Ailemden gördüklerim dini bilgilerimde belirleyicidir.”*

(K4/17K) *“Ailemden ğendiğim bilgiler ve okulda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde ğendiklerim.”*

(K6,8,15,16/17,18K) *“Ailemden ğendiklerim dini bilgilerimde belirleyicidir.”*

(K7/18K) *“Arkadaş etkisi daha çok belirleyicidir. Çünkü sürekli beraberiz ve duyduklarımızı birbirimize aktarıyoruz.”*

(K11/17K) *“Dini bilgilerimde ailem ve kendi araştırmalarım belirleyicidir.”*

(K20/18K) *“Okuldan aldığım eğitim dini bilgilerimde daha çok belirleyicidir”*

(K1/17E) *“Yurtlarda (Yatılı Kurslarda) aldığım eğitim dini bilgilerimde belirleyicidir. Okuldaki dersler onun önüne geçemiyor.”*

(K3,14,19/17,18E) *“Ailemde aldığım eğitim belirleyicidir.”*

(K17/17E) *“Dini bilgilerimde ailem ve yurtlarda aldığım eğitim belirleyicidir. Okulda dersler bir saat (bu yıl iki saat oldu ama) yeterli olmuyor bence”*

(K18/17E) *“Yurtlarda aldığım din eğitimi, dini bilgilerimde belirleyicidir.*

(K5/18E) *“Dini bilgilerimde internetten yaptığım araştırmalar belirleyici olmuştur”*

(K10/17E) *“Kendim araştırdım, kitaplardan okuyarak öğrendim.”*

(K13/17E) *“Dini bilgilerimde babam ve babamın tasavvufi yönü beni etkiledi.”*

(K12/17E) *“Ailem ve sosyal çevrem dini bilgilerimde belirleyicidir.”*

Bu verilere göre, öğrencilerin, dini bilgilerinde belirleyici olarak aileyi gördükleri söylenebilir. Çevresel etkenler ikinci bir düşünme sürecinde ifade edilmiştir. O halde çocukluk dönemi dini bilgileri ve aileden alınan din eğitimi lise yıllarında hala canlılığını korumakta ancak akran etkisine ve sosyal çevreye de açık bulunmaktadır. Sosyal medya ve benzeri araçlar tutum yöneltici olmasına rağmen öğrencilerin bunun belki farkında olmadıklarından, kabullenmek istememelerinden, ifade etmeye çekindiklerinden ve belki de hayatlarının ayrılmaz bir parçası olarak görüp dış bir etken olarak benimsemediklerinden bu doğrultuda bir açıklamada bulunmamışlardır.

3.4 Din Eğitimcisinin Özellikleri ve Dini Tutuma Etkisiyle İlgili Bulgular

Din Eğitimcisinin/Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeninin kişisel özelliklerinin dini tutuma etkisine yönelik sorulan soruya verilen cevaplar şöyledir;

(K9,16,11/17,18K) *“Din Eğitimcisinin özellikleri dini tutumumu etkiler.”*

(K2/18K) *“Eğer dini doğru yaşıyorsa evet belki beni de etkiler, örnek alacağım kişi olabilir.”*

(K8/18K) *“Evet etkiler, Model olduğu için dikkatli olması gerekir.”*

(K6/17K) *“Evet etkiler, ortaokulda bir öğretmenim başörtülü değildi, ona başörtüsüyle ilgili soru sorduğumuzda Kur’an’da belirlenmiş bir örtünme şekli olmadığını söylemişti. Bu beni çok etkilemişti ben de öyle düşünmeye başlamıştım. Sonrasında araştırdım ve öyle olmadığına kendim karar verdim.”*

(K4/17K) *“Din Kültürü Öğretmeninin özellikleri dini tutumum konusunda beni genel bir kaniya ulaşturmaz.”*

(K20/18K) *“Din Kültürü Öğretmeninin özellikleri beni etkiler. Kendi yaşıma yakın görüşler hissetmediğim öğretmenin anlattıkları dayatma gibi gelir. Ayrıca öğretmenin karşısındaki öğrencinin öğrenmesine yönelik merakını besleyecek şekilde desteklemesi dini konulara olan merakı ve isteği artırır.”*

(K15/17K) *“Din Kültürü Öğretmeninin Özellikleri dini tutumumu etkilemez”*

(K7/18K) *“Din Kültürü Öğretmeninin özellikleri dini tutumumu etkilemez, haftada bir saat görüyorum bir saatte aktarabileceği şeyler sınırlı.”*

(K18/17E) *“Bence etkilemez, şu andaki öğretmenimi düşünerek cevap verdim.”*

(K17/17E) *“Evet etkiler, Öğrenciler arasında ayırım yapıp yapmaması, iki yüzlü olmaması beni etkiler. Dış görüntüsü o kadar önemli değil.”*

(K3/18E) *“Evet, dini tanımayan bir kişiye karşı din eğitimcisinin tavırları çok önemli bence.”*

(K1/17E) *“Evet etkiler, ikna edici olması lazım. Dinle ilgili sorular sorduğumuzda net cevaplar bekleriz. Bu şekilde cevap verebilmesi önemli.”*

(K12/17E) *“Din Eğitimcisinin özellikleri dini tutumu etkilemese de Din dersine bakışımı etkiler.”*

(K19/17E) *“Bilmiyorum.”*

(K14/17E) *“Evet etkiler, anlattıkları şeye aykırı şeyler yaparsa benim güvenim azalır.”*

(K13/17E) *“Evet, tavrıyla söylediklerinin tutarlı olmasını beklerim, Sigara içen birinin bana içme demesi mantıksız.”*

(K10/17E) *“Din Kültürü öğretmenimin donanımlı olması, konulara bilimsel yaklaşması, tutarlı ve dayanıklı bilgiler sunması çok etkiler. Mesela Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenimin analitik düşünme ve yapay zekayla ilgilenmesi beni çok etkiledi.”*

(K5/18E) *“Hayır, etkilemez.”*

Öğrencilerin çoğu din eğitimcisinin dini tutumu etkileyebileceği kanısındayken altı öğrenci dini tutuma herhangi bir tesiri olmadığını düşünmektedir. Buna net bir gerekçe sunulmasa da genel olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin haftada bir ders saati olması öne sürülmüştür. Araştırmaya katılan öğrenciler 12.sınıf öğrencisi olduğu için yenilenen programla dersleri sadece bu yıl iki saat olarak görmektedir. Bundan önceki yıllarda bir ders saati olarak okutulmuştur.

Görüşmede alınan genel izlenime göre, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenin karizmatik (özgüvenli, güçlü fikirleri olan, kendine özgü heyecanı ve coşkusu olan, etkili ve güzel konuşan, liderlik vasfı bulunan vb.) yönü ile, teknolojiye ve bilime hakim olması öğrenciler üzerinde olumlu etki yapmaktadır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenin ne dediğinden ziyade dediklerini yapıyor oluşu da öğrenciler için derse yönelik olumlu tutum oluşturmaktadır. Öğrencilerin son yıllarda karşılaştıkları Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerinin sert mizaçlı olmayıp yumuşak ve sevgi dili kullanan yapıda oldukları kendileri tarafından ifade edilmiştir. Korku dilini kullanan öğretmene dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Ancak öğrencilerin bilgiye çok hızlı ulaşıyor olması, teknolojiyi etkin kullanıyor olması, bilgi aktaran Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeninden çok daha fazlasına ihtiyaç olduğunu gözler önüne sermektedir.

3.5 Din Eğitimcisinin Dini Tutuma Etkisiyle İlgili Yaşanmışlıklara Yönelik Bulgular

Öğrencilerin gözünden Din Eğitimcisi profili çizmeye ve öğrencilerin önceki yaşanmışlıklarına yönelik sorulara verilen cevaplar şöyledir:

(K15/17K) *“Bence Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni din konusunda kapsayıcı olmalı. Farklı inanışta olan arkadaşlarımızı yadırgamamalı. Herkese karşı objektif olmalı.”*

(K7/18K) *“Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni soruları seviyemize uygun cevaplamalı. Anlaşılmayan cevaplar karışıklık yaratıyor.”*

(K20/18K) *“Din Eğitimcisi öğrencilerin istekleri ve eksikleri yönünde eğitim verebilmeli. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenimiz bizim için merak ettiğimiz müzik, dövme v.b konuları açıklardı. Bu konularda konuşmak sınıfça çok hoşumuza giderdi.”*

(K4/17K) *“Diğer öğretmenlerin sahip olması gereken özelliklere sahip olması yeterlidir. Bir öğretmenin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olması ayrı bir durum oluşturmaz. Derste yaptıklarımız değil ama ders dışı etkinlikler, yürüttüğümüz yardım kampanyaları vs. daha çok aklımda kalıyor.”*

(K6/17K) *“Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni kişisel kanaatlerini değil de genel bilgileri aktarmalı. Yoruma açık konularda kendi düşüncesini belirtmesi yanlış anlaşılıyor. Din Kültürü öğretmenlerimi düşündüğümde ilkokulda peruk takan bir öğretmenimiz vardı. Buna çok şaşırılmışım ve uzun*

süre bunu anlamaya çalışmışım. Bunu hatırlıyorum.”

(K8/18K) *“Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri monotonluktan uzak olmalı. Aktif olmalı bence. Önceki okulumda öğretmenim peruk kullanıyordu. Çocuk aklımla çok ilgimi çekmişti. Sormak istedim o şekilde tanıştık. Öğretmenim beni sonrasında ilahi korosuna almıştı ve çok mutlu olmuşum.”*

(K11/17K) *“Din eğitimcisi samimi, ciddi olmalı, seviyesiz şakalar yapmamalı, dinin ciddiyetine uygun davranmalı.”*

(K16/17K) *“Din eğitimcisi dış görünüşüne özen göstermeli, tutarlı olmalı, farklı inanıştaki öğrencilere kuşatıcı davranmalı, onları sorgulayıcı davranmamalı, ortaokuldaki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenim çok etkileyici bir öğretmendi. Sonrasında hep onun gibi bir öğretmen aradım.”*

(K2/18K) *“Tutarlı olmalı. Söylediği şeylerin hayatında yer alması gerekmektedir. Matematik ve Fizik öğretmeni sadece bilgi aktarır ancak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeninın yaşantı boyutu vardır. Tüm öğretmenlerimi düşündüğümde ortaokuldaki din öğretmeni duaları ezberleyince bize çikolata verirdi. Bu çocukluk hatıramı unutmam mesela”*

(K9/18K) *“Mezhepler konusunda ayrıştırıcı değil, birleştirici olması gerekir. Sorduğumuz soruları cevaplaması gerekir.”*

(K5/18E) *“Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni müfredat dışında şeyler de katmalı bize, mesela ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni çok ilgiliydi, satranç bilirdi ve bizimle de ilgilenirdi. Satranç oynadığım için ona hep yakın hissettim kendimi.”*

(K10/17E) “*Bilime yatkın, gelişmeleri takip eden, kültür sanat alanında kendini geliştirmiş olmalıdır. Tutarlı olmalıdır.*”

(K13/17E) “*Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni dini olduğu gibi yansıtması gerekir. Korku dilini kullanması yanlış, sevgi dilini kullanmalı. Hatırladığım belirgin bir anı olmamakla beraber ortaokul öğretmenimin tutumu çok katıydı.*”

(K14/17E) “*Tutarlı olmalı, hoşgörülü olmalı, sıcakkanlı olmalı, sabırlı olmalı ve kültür-sanatla ilgilenmeli.*”

(K19/17E) “*Cana yakın, resmiyetten uzak, arkadaşça yaklaşmalı.*”

(K12/17E) “*Herhangi bir öğretmenin sahip olması gereken özelliklere sahip olması yeterlidir. Diğer öğretmenlerden farklı düşünmüyorum. Öğrencilere iyi davranmalı ve sınıfın bir topluluk olduğunu bilmesi lazım.*”

(K1/17E) “*İbadetleri ve dini kazanımları severek yaptırması lazım.*”

(K3/18E) “*Tutarlı olmalı ve dini yaşamalı bence.*”

(K17/17E) “*Çok da kalıplara sokmamalıyız. Bireysel yaşantısı kendisiyle ilgilidir. 9.sınıfta Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde kopya çekmiştim ve çok yakalandığımda çok utanmıştım. Bu anımı ve öğretmenimi hiç unutamıyorum.*”

(K18/17E) “*Samimi olmalı, iletişimi iyi ve alanına hakim olmalı*

Din Eğitimcisinin nasıllığına yönelik sorulan soruya verilen cevaplarda tutarlılık beklentisinin yoğun olduğu görülmektedir. Ayrıca dersler dışında Din ve Değerler alanında yapılan etkinliklerin öğrenciler için daha kalıcı yaşanmışlıklara neden olduğu da açıktır. Öğrencilerin hatıralarında ders anlatımı değil de çoğunlukla etkinlik merkezli paylaşımların olması bunu açıklamaktadır. Verilerde erkek ve kız öğrenciler arasında farklılık olarak yorumlanabilecek durum, erkek öğrencilerin bazılarının Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenini kalıba sokmanın gereksiz olduğunu düşünmesidir. Ayrıca Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenin kendi müfredatı dışında donanıma sahip olması öğrenciler açısından olumlu değerlendirilmiştir. Genel olarak; tutarlı, sevgi dilini kullanan ve karizmatik bir Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni beklentisi olduğu söylenebilir.

3.6 Dini Tutum Değişimine Yönelik Bulgular

Dini tutum değişimi kişinin din konusundaki fikrinin değişmesidir. Çocukluk yıllarında dini davranışlar ailenin dini yaşantısı taklit edilerek öğrenilir. Sonrasında, özellikle ergenlik dönemindeki sorgulamalar neticesinde, dini tutumlar büyük ölçüde şekillenir. Bu süreçte akran etkisi, sosyal çevre, grup etkisi, sosyal medya etkileşimi ve yabancı gruplar öğrencinin dini ve dünyevi görüşlerinin belirginleşmesinde etkili olabilmektedir. Ancak 3.3 bulgularda görülüyor ki öğrenciler dini görüşlerinde en çok aileyi referans olarak göstermektedir. Çocukluk/Taklit döneminden sonra kendilerini ve dini tutum değişimini değerlendirmelerini istediğimiz soruya verilen cevaplar şu şekildedir:

(K9,6,7,15/17,18K) “Çocukluk dönemi dini tutumumla şimdiki tutumum arasında fark yok.”

(K2/18K) “Sorgulamalarım dışında aynı.”

(K16/17K) “Çocukluğumda korku dili etkili oluyordu, (Ailemin yapma günah, yanarsın, cehenneme gidersin gibi) ancak şu anda etkisini yitirdi. Daha bireysel bir din algımın oluştuğunu söyleyebilirim.”

(K11/17K) “Evet, çocukluk dönemi din algımla şimdiki arasında fark var ancak ailemin tutumuyla da paralel.”

(K8/18K) “Evet oldu, kaynağım çoğaldığı için araştırma imkanım da çoğaldı. Babamdan öğrendiklerimi araştırmaya başladım. Mesela başörtüsüyle ilgili ailemden farklı düşünüyorum.”

(K4/17) “Evet, öncesinde bu böyleymiş derken şimdi neden böyle diyerek araştırıyorum.”

(K20/18K) “Daha rasyonel baktığımı düşünüyorum. Ailemin kulaktan dolma bilgilerinin üstüne aldığım eğitimler beni biraz daha düşünmeye itti. Düşünmenin günah olmadığını öğrendim mesela.”

(K18/17E) “Evet, daha esnek, daha kapsayıcı bakıyorum, ailemden büyük ölçüde farklılaştım.”

(K17/17E) “Çocukluk dönemi dini tutumumla şimdiki arasında çok belirgin bir farklılık yok, arkadaşlarım çok etkilemiyor.”

(K3,12,19/17,18E) “Hayır, fark yok”

(K1/17E) “Evet, ibadetlerden zamanla uzaklaştım.”

(K14/17E) “Evet, Çocukken korku dili davranışlarımı yönlendirirdi (Allah yakar v.b gibi) Artık yönlendirmiyor.”

(K13/17E) “Sorgulamalarım da artış olduğunu söyleyebilirim. Sosyal medya hesaplarının etkisi oluyor. Bu nedenle bazı hesapları takip etmeyi bıraktım.”

(K10/17E) “Evet, çocukken namaz kılardım. Bazen kılıp bazen kılmadığım zamanlar olurdu. Babam ve annem ayrılmıştı. Babamın evlendiği kadın (üvey annem) öyle olmaz kılacaksan tam kıl dedi. Oyun oynarken namaz kılmaya gelmediğim zamanlar olurdu. Bu nedenle dışarı çıkmayı yasakladılar. Ben de kızıp tamamen bıraktım.”

(K5/18E) “Çok fark yok ama ibadetlerimde azalma var”

Dini tutum değişimine yönelik yapılan görüşmelerde öğrencilerin aileden aldıkları din eğitime paralel tutumlar benimsedikleri ancak bazı konularda ayrıştıkları görülmektedir. Hem kız hem de erkek öğrencilerin ibadetlerinde azalma ve dini daha bilişsel seviyede tutma durumu söz konusudur. Gelişim döneminin de gerektirdiği gibi sorgulama döneminde olduklarını gösteren cevaplar verilmiştir. Dikkat çeken başka bir nokta ise biliş seviyesinde tutumları aileleriyle aynı olsa da (ya da değişim olsa bile bunu ifade etmemiş olabilirler) dini yaşama ve dine/dindarlığa bakış noktasında daha farklı, bireysel bir dindarlık algısı geliştirmiş olmalarıdır.

3.7 Dini Tutumun Duygulara Etkisine Yönelik Bulgular

Ezan, dua, ayet gibi dini okumaları dinlediğinde duygulanma ve dini etkinliklerden zevk almaya yönelik sorular dini tutum ölçeklerinde duygu boyutunu

ölçmeye yönelik oluşturulmuş sorulardır.¹⁶² Bu kapsamda duanın duygulara etkisine yönelik sorulara verilen cevaplar şöyledir:

(K15/17K) “*Dua bana huzur verir. Beni rahatlatır.*”

(K7/18K) “*Dua ederken tüm içimden geçenleri anlatabiliyorum.*”

(K20/18K) “*Dua ederken her ne olursa olsun elimden tutuluyormuş gibi hissediyorum. Dua ederken kimseden isteyemediklerimi istiyorum.*”

(K4/17K) “*Dua ümit kaynağıdır. Dua ederken rahatlıyorum.*”

(K6/17K) “*Kimseden isteyemeyeceğim şeyleri, başkasına söylesem dalga geçilecek şeyleri Allah’a açabiliyorum.*”

(K8/17K) “*Her gün dua ederim. Dua güvendiğin bir insan varmış ve ona derdini anlatıyormuşsun hissini uyandırır. Teşekkür etmek için de dua ederim.*”

(K11/17K) “*Duanın bir sığınak olduğunu düşünürüm.*”

(K16/17K) “*Duanın huzur verici olduğunu düşünüyorum.*”

(K2/18K) “*Dua şükür ve istektir.*”

¹⁶² Üzeyir Ok, Üzeyir Ok, “Dini Tutum Ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt:8 Sayı:2 Yıl:2011 s.529-549

(K9/18K) “Geceleri dua etmezsem kötü bir şey yaptığımı düşünüyorum. Zorda kaldığım zaman sığındığım yerdir. Ailemden istesem cevapsız kalır ama bu şekilde cevapsız kalmaz diye düşünüyorum.”

(K5/18E) “Bir şeyin olmasını istemek duadır.”

(K10/17E) “Dua istekte bulunmaktır.”

(K13/17E) “Dua kendimle konuşma etkisi veriyor. Hem sığınyorum hem de sonucu kendimden bekliyorum.”

(K14/17E) “Dua rahatlatıcıdır. Dua ettiğimde olacağını hissediyorum.”

(K19/17E) “Duanın destek olduğunu düşünüyorum.”

(K12/17E) “Dua istemek değil şükürdür.”

(K1/17E) “Hayatımın daha güzel olması için Allah’tan istek.”

(K3/18E) “Dua bencilliği yenmektir.”

(K17/17E) “Dua, Allah’a sığınmaktır. Çoğunlukla zor durumda kaldığımda dua ederim.”

(K18/17E) “Bir şey istediğimde araçtır.”

Bu verilere göre, öğrencilerin duaya ve duanın duygularla ilişki boyutuna yönelik olumlu tutum sahibi olduğu söylenebilir. Ergenlikle beraber gelen, duyguların biraz daha kapalı yaşanması sürecinde dua, Allah'la iletişim kurma ve rahatlama yolu olarak tercih edilmektedir. Öğrencilerin duayı ibadet olarak değil de rahatlama aracı olarak gördükleri de bu bulgulardan çıkarılabilecek bir yorumdur.

Ayrıca, erkek öğrencilerin duayla ve dini ritüellerle ilgili cevaplarının tanımla şeklinde olduğu görülmüştür. Duayı çoğunlukla bir şey istemek olarak algılamış olup duayla ilgili duygu dünyalarını açmaktan kaçınmışlardır.

3.8 Dini Tutum ve İlahi Yardım İhtiyacına Yönelik Bulgular

Zor zamanlarda Allah'ın yardım ettiğini düşünme ve Allah'ın yakın olduğunu hissetme ve buna benzer ifadeler dini tutum ölçeklerinde dini tutumun tanrıyla ilişki boyutunu ölçmektedir. Dini tutumun biliş, duygu ve davranış temel bileşenlerinin yanında ölçülmek istenen tutum nesnesinin din olmasından ve dinde de Tanrı'nın merkezi bir yere sahip olmasından dolayı bu boyutlara bir de Tanrıyla ilişki boyutu eklenmiştir.¹⁶³ Bu boyutun daha kapsamlı bir çalışmayı gerektirecek bir tema olması nedeniyle tanrıyla ilişkiyi ilahi yardım ihtiyacına yönelik sınırlandırarak oluşturulmuş soruya verilen cevapları aşağıdaki gibidir

(K9/18K) *“Evet, Allah'ın bana yardım ettiğini düşünürüm. TEOG'a hazırlanırken dershaneye gitmiyordum, çok baskı altında kendim çalıştım. Buna rağmen kazandım. Allah'ın yardımını hissettim.”*

(K2/18K) *“Evet, küçük yaşta babamı kaybettim, ablalarım bana çok destek oldu. Onların bana olan desteğini Allah'ın yardımı olarak görüyorum.”*

(K16,6,15/17K) *“Evet, Allah'ın bana yardım ettiğini düşünüyorum.”*

¹⁶³ Üzeyir Ok, Üzeyir Ok, “Dini Tutum Ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt:8 Sayı:2 Yıl:2011 s.529-549

(K11/17K) “Evet, sağlık sorunlarım vardı, çok inanarak hacamat yaptırdım. Kendimi daha iyi hissediyorum. Allah’ın bana yardım ettiğini düşünüyorum.”

(K8/18K) “Dualarıma cevap geldiği zaman Allah’ın bana yardım ettiğini düşünürüm.”

(K4/17K) “Zaman zaman Allah’ın bana yardım ettiğini düşünüyorum.”

(K20/18K) “Evet, özellikle bana zarar gelecek konularda yardım istediğimde beni kurtarıyor bence.”

(K7/18K) “Bazen, evet.”

(K18/17E) “Evet, çok bunaldığımda Allah’ın yanımda olduğunu hissedirim, Kur’an okumak iyi gelir.”

(K17/17E) “Kazaları hafif atlattığımda Allah’ın beni koruduğunu düşünürüm.”

(K3,19,5/17,18E) “Evet, Allah’ın bana yardım ettiğini düşünüyorum.”

(K1/17E) “Evet, geçen sene geçirdiğim bir kazayı Allah’ın yardımıyla az zarar alarak atlattım. Allah’ın bana yardım ettiğini düşündüm.”

(K12/17E) “Evet, oruçluyken çok halsiz olurum, ama geçen sene ramazanda

altı set voleybol oynadım, hiçbir şey hissetmedim. Oruçlu olduğum için Allah'ın benimle olduğunu düşündüm.”

(K14/17E) “Evet, paraya ihtiyacım olan bir günde çok dua etmiştim, amcam karşıma çıksın dedim ve o an amcam çıktı. Allah'ın bana yardım ettiğini düşündüm.”

(K13/17E) “Evet, öfkelendiğim zaman Allah'ın beni teskin ederek kontrol ettiğini düşünüyorum.”

(K10/17E) “Çalışıp çabaladığımda Allah'ın bana yardım ettiğini düşünüyorum.”

Bu verilere göre, hayatlarında yaşadıkları zor dönemlerde karşılarına çıkan olumlu durumları çoğunlukla Allah'ın yardımı olarak gören kız öğrencilerin tanrıyla ilişkiyi sadece dua ve ona cevap şeklinde düşündükleri söylenebilir. Genel olarak baktığımızda çekimsel cevaplar hariç tanrıyla -ilahi yardım ihtiyacına yönelik- ilişki boyutu da olumludur.

Erkek öğrencilerin ilahi yardımı kazalarla bağlantılı düşündükleri görülmektedir. Ailede ya da halk arasında söylenen “Allah korumuş, verilmiş sadakan varmış” deyişlerinin buna tesir etmiş olduğu açıktır. Ayrıca görülüyor ki öğrenciler Allah'la ilişkiyi genellikle bir sebebe (duaya, ibadete, isteğe) bağlamaktadır. Bu bulgulara göre, öğrencilerin “Ben bunu yaptım, Allah da bana yardım etti” gibi şartlı bir bakış açılarının olduğunu belirtmek de mümkündür.

İlahi yardım ihtiyacı ve bu şekilde tanrıyla ilişki boyutunun, duanın duygulara etkisinde gördüğümüz bulgulara benzer seyrettiğini, öğrencilerin bu sorulara daha heyecanlı cevap verdiğini de ifade etmek gerekir. İçinde buldukları duygusal çalkantılı dönemde Allah'la iletişimi bir sır paylaşımı ve güven temini olarak görmektedirler. Bu nedenle daha canlı bir boyuttur.

3.9 Dini Tutumun Bilişsel Boyutuna Yönelik Bulgular

Dini tutumda bilişsel boyut, kişinin dinle ilgili genel görüşünün nasıl olduğu ölçülmeye¹⁶⁴ çalışılır. Böyle düşündüğümüzde duygu, davranış, tanrıyla ilişki boyutlarının da bilişsel boyuta bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Dini inanışın faydaları ve gereği konusunda görüştüğümüz öğrencileri cevapları aşağıda verilmiştir.

(K15/17K) *“Dini inanç insana huzur vericidir.”*

(K7/18K) *“Dini inancımızın olması sorularımızın karşılığının olmasıdır.”*

(K20/18K) *“Dini inançlar bence insanların sığınağı. Herkes kendi inandığı tanrıdan yardım ister. Bazı şeyler kimseye anlatılmaz ama tanrıya anlatılır.”*

(K4/17K) *“Dini inanç, hayata kurallar koyduğu için faydalıdır.”*

(K6/17K) *“Bilmek bir tatmin sağlıyor. Aksi halde boşlukta olurduk.”*

(K8/18K) *“Her zaman yanımda birinin olduğunu bilmek beni güçlü hissettirir.”*

(K11/17K) *“İnançlı olmak hayatı dolu yaşamamızı sağlar.”*

(K16/17K) *“Boşluk hissini giderir.”*

(K2/18K) *“Dini inanç, belirsizliği yok etmek anlamında faydalıdır.”*

¹⁶⁴ Üzeyir Ok, Üzeyir Ok, “Dini Tutum Ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt:8 Sayı:2 Yıl:2011 s.529-549, s.535

(K9/18K) “Çaresizlik ve yalnızlık duygularını bastırması açısından faydalıdır.”

(K5/18E) “İnsan doğası gereği inanmak ister, arar. Dini inanış arayışının son bulmasıdır.”

(K10/17E) “Dini inanış aslında faydalı olabilir, ancak iyi bir dindar iyi insan olmadan olunmaz.”

(K13/17E) “Dini inanç sorulara yanıttır, belirsizliği önler ve son fikri verir.”

(K14/17E) “Dini inanış faydalıdır. Mesela dinen alkol yasaklanmıştır. Bu yasağa bağlı kalırsak kendimize zarar vermeyiz. Din iyi insan olmamızı sağlar.”

(K19/17E) “Boşlukta olmamaktır.”

(K12/17E) “Amaç ve bağ kazandırır.”

(K1/17E) “Kişiliğini etkiler.”

(K3/18E) “İyi insan olmak açısından faydaları vardır.”

(K17/17E) “Sınavlara çalıştıktan sonra onun karşılığını alacağım düşüncesi beni rahatlatıyor.”

(K18/17E) *“Ahlakımız düzelir ve insanlarla iletişimimiz artar.”*

Öğrencilerin cevaplarına bakıldığında ister öncesinde din eğitimi almış ister almamış olsun, dini inancın gerekli olduğuna yönelik bir kanının hakim olduğunu görüyoruz. Dini inancın, belirsizlik duyguları, son-sonsuzluk, hayatın amacı, yalnızlık gibi ilgili yaş dönemini çok meşgul eden konular için bir çıkış yolu olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Ayrıca öğrencilerin bazılarının (20 numaralı öğrenci) soruyu daha kapsamlı düşünerek tüm dinler ve dini inançlar açısından evrensel algılayarak cevap verdiği görülmüştür. Görüşmenin genelinde öğrencilerden aldığımız genel izlenimde, din konusunun tek bir dine mal edilmeyerek kim hangi inancıya sahipse şeklinde değerlendirildiği hissedilmiştir. Erkek öğrencilerde de kız öğrencilerde olduğu gibi hayatı anlamlandırma yönünde inancın faydasına değinilmiştir. Farklı olarak dini inancın iyi insan olmakla ilişkisini sorgulayan öğrenciler, dinin iyi insan olmak için faydalı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca pratik hayattan örnekler veren öğrenciler genel olarak dini gerekli görmektedir.

3.10 Dini Tutumun Davranış Boyutuna Yönelik Bulgular

Dini tutumun davranış boyutu, kişinin davranışlarının dini değerler tarafından ne düzeyde yönlendirildiğidir. Öğrencilere yönelttiğimiz dini tutumun davranış boyutu ve ibadetle ilgili soruya verilen cevaplar şu şekildedir:

(K9/18K) *“Ben güzel davranışların ibadet olduğunu düşünüyorum.”*

(K2/18K) *“İbadetler nefsi eğitmek anlamında faydalıdır.”*

(K16/17K) *“İbadetlerin bireysel olarak faydaları vardır.”*

(K11/17K) *“İbadet etmek genellikle güzel ama bazen erteleyebiliyoruz.”*

(K8/18K) “İbadetlerimi bütünüyle gerçekleştirmek istiyorum ama bazen bu mümkün olmuyor.”

(K6/17K) “İbadetler rahatlatıyor. Mesela Ramazan ayı dışında sürekli yemek yiyoruz ama oruçluken bunu bir anda kesiyoruz. Huzurlu oluyoruz. Kur’an okurken de iç huzuru sağlıyor.”

(K4/17K) “İbadetlerin bireysel faydaları olduğunu düşünüyorum. Namaz iç huzuru sağlar, hac özlem ve kavuşma, oruç empati duygusunu geliştirir.”

(K20/18K) “Huzur... Sanki namaz kılarken, oruç tutarken daha güzel oluyor günümüz...”

(K7/18K) “İbadetlerin özünün temizlik olduğunu düşünüyorum. Hem maddi hem manevi...”

(K15/17K) “Cevapsız.”

(K18/17E) “İbadetleri yapmamız gerekir, görev olduğunu düşünüyorum.”

(K17/17E) “Allah’a yakınlaştırma ve huzur gibi bireysel faydaları vardır.”

(K3/18E) “İnsanı zinde tutar, şükre yaklaştırır.”

(K1/17E) “İbadetlerimi yaptığımda üzerimden bir yük kalkmış gibi hissederim. İbadetlerin yük olduğunu düşünüyorum.”

(K12/17E) “Gereksiz olduğunu düşünmüyorum, bireysel ve toplumsal faydaları var.”

(K19/17E) “Kendi kazancımız olduğunu ve bireysel faydasının olduğunu düşünüyorum.”

(K14/17E) “İbadetler bana teşekkürü düşündürür.”

(K13/17E) “İbadetler bireyseldir, Allah’a yakınlaşma olarak görüyorum.”

(K10/17E) “Dindarlar dini duygularını sıcak, aktif tutmak için ibadete gereksinim duyabilir ancak bence iyi insan olmak için çok da gerek yok.”

(K5/18E) “Tanrının istekleri olduğunu düşünüyorum, teşekkür gibi...”

Dini tutumun davranış boyutuna yönelik sorulan sorunun cevaplarına bakıldığında kız öğrencilerin ve erkek öğrencilerin arasında belirgin bir fark olmadığını söylemek mümkündür. Aynı şekilde okul eğitimi dışında din eğitimi almanın da çok bariz bir değişiklik göstermediği yorumu yapılabilir. Dikkat çekici olan, öğrenciler, duygu -dua ve duygulara etkileri- boyutu ile biliş boyutunda daha net cevaplar verirken ibadetle ilgili daha çekimser kalmalarıdır. Genel tavırları “evet, ibadet gerekli ancak ibadetleri yapamıyoruz” şeklindedir. İkinci genel kanı ise, öğrencilerin iyi insan olmak ve iyi Müslüman olmak arasında zihinlerinde ayrım bulunmasıdır. Yani iyi insan olmanın daha öncelikli olduğu bunun için dini ritüellerin eksik olmasının bir sakınca yaratmadığı yönünde kanı geliştirmişlerdir. Genel itibarıyla içinde buldukları dönemde ibadetlerden uzaklaştıklarını söylemişlerdir. Bazı öğrenciler ise oruç tuttıklarını, namaz da kılmak istediklerini

ancak sınıfta başka namaz kılan olmadığı için bunu okulda yapamadıklarını ifade etmiştir. Bu durum, bu yaşlarda etkili olan grup etkisini düşündürmektedir. Sınıf içi popülerlik duygusu da öğrencileri sahip oldukları dini tutumları gizlemelerine sebep olmaktadır. Sınıf içinde beğenilen, takdir edilen, başarılı, lider ruhlu öğrencilerin olumsuz dini tutumlarının olması sınıf iklimine yansımaktadır. Öğretmenlerin ibadetlerle ilgili fikirleri, zaman zaman bunu dile getirmeleri öğrencilerde etkili olmaktadır. Çok sevilen bir öğretmenin ibadet karşıtı yaklaşımı ibadet eden öğrenciyi kırmakta, belki tutumu değişirse de okul içerisinde ibadetini yapmamasına sebep olduğu da gözlemlerimiz içinde yer alır. Bu gibi durumların önüne geçilebilmesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeninin kararlı ve başarılı duruşu ile mümkün olabilecektir. Bu anlamda yeniden hatırlatılmalıdır ki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi basit bir bilgi aktarımından ibaret olmayıp şahsiyet eğitiminin temel formasyonudur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ortaöğretim öğrencilerinin dini tutumları ile din eğitimi ilişkisi konu edinilen bu araştırmada, din eğitimcisi gözüyle dini tutumların incelenmesi amaçlanmıştır. Temel problemimiz “Ortaöğretim öğrencilerinin örgün öğretim içinde ve/veya öncesinde/beraberinde aldıkları din eğitimi ile dini tutumları arasında anlamlı bir ilişki var mı?” sorusudur. Bu probleme yönelik dini tutumlar ve sebepleri saptanmaya çalışılmıştır. Literatür taraması ardından yürütülen nitel çalışmada mülakat yöntemi kullanılmıştır. Böylelikle elde edilen verilerin, betimsel olarak analiz edilmesiyle ulaşılan sonuçlar şöyledir:

Öğrenciler okul dışında çoğunlukla ailelerinden, yaz kurslarından (cami kursları) ve yatılı kurslardan (cemaat kursları) din eğitimi almışlardır. Bu eğitim süreci genellikle küçük yaşlardadır. Şu anda okul dışında ayrıca destekleyici din eğitimi almadıklarını ifade etmişlerdir. Okul dışında hiç din eğitimi almamış öğrencilerin sorulara verdikleri cevapları ile din eğitimi almış olan öğrencilerin cevapları arasında belirgin bir fark yoktur.

Öğrencilerin çoğu, dini tutumlarında en belirleyici referans olarak ailelerini kabul etmektedir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin etkisinin az olduğunu belirtmişlerdir. Buna gerekçe olarak ders sayısının azlığını (son düzenleme olan 19.02.2018 tarihli ve 56 sayılı Talim ve Terbiye Kurulu kararından önce) göstermişlerdir. Yeni uygulamadan sonra durumun değişip değişmediği sonraki çalışmalara konu olabilir.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeninin bir din eğitimcisi kimliğiyle öğrencilerin dini tutumlarına etkisine yönelik sorduğumuz sorulara öğrenciler belirgin fikir ifade eden cevaplar verememişlerdir. Genellikle öğretmenin, dini tutumlarını etkilediğini söylemişlerdir. Ancak farkındalık yaratmayan, sadece bilgi aktaran bir öğretmenin lise son sınıf seviyesinde bir öğrenci için tutum oluşturma konusunda çok da etkili olamayacağını kabul etmek gerekir.

Öğrenciler, en kapsamlı cevapları Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeninde olması gereken özellikler sorusuna vermişlerdir. Erkek öğrencilerin bu konuda bir sınırlama yapmaktan kaçındıklarını, kız öğrencilerin Din Kültürü ve

Ahlak Bilgisi öğretmeninden sevgi diliyle anlatım, tutarlılık ve hoşgörü beklemedikleri söylenebilir. Öğrencilerin çoğunun ifadelerine göre; Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenin karizmatik (özgüvenli, güçlü fikirleri olan, kendine özgü heyecanı ve coşkusu olan, etkili ve güzel konuşan, liderlik vasfı bulunan vb.) yönünün olması ve gençlerle ortak bir dil kullanabilmesi (kültür, sanat, spor, sinema, bilim, teknoloji alanlarında) derse ve dolayısıyla dine karşı tutuma olumlu tesir etmektedir. Ayrıca öğrenciler ders içerisinde değil, ders dışında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleriyle gerçekleştirdikleri etkinliklerden (yardım kampanyası, proje süreci, yarışmalar vs.) daha çok faydalandıklarını belirtmektedir. Yani ders dışı etkinliklerle daha kalıcı kazanımlara ulaşıldığını söylemek mümkündür.

Dini tutum değişimine yönelik yaptığımız görüşmelerde ise öğrencilerin ergenlik döneminin getirdiği sorgulama süreci, dini şüphe ve stres bunalımı içerisinde oldukları görülmüştür. Öğrencilerin hemen hemen hepsi bu durumun farkındadır. Ayrıca bilişsel anlamda tutumlarında çok belirgin bir farklılık olmadığını söylese de ibadetlerinde azalma olduğunu özellikle belirtmişlerdir.

Dini tutumda dua ve duygulara etkisine yönelik sorulara ise öğrenciler, olumlu ve istekli cevaplar vermiştir. Öğrenciler duadan bahsederken heyecanlanmakta, duayla ilgili fikirlerini söylerken çekinmemektedir. İçinde buldukları dönem biraz daha içe dönük oldukları, başkalarının fikirlerini önemsedikleri bir dönem olduğu için, kimseye anlatamadıkları şeyleri Allah'a anlatıyor olmanın rahatlığını hissettiklerini açıkça ifade etmişlerdir. Bu da, dini tutumlarda duanın duygulara yoğun etkisi olduğu sonucuna ulaştırır.

Dini tutum ve ilahi yardım ihtiyacına yönelik bulgulara baktığımızda kız öğrenciler yaşadıkları zor dönemleri atlattıklarını, erkeklerin ise geçirdikleri kazalardan az hasarla kurtulmalarını ilahi yardım yönünden tanrıyla ilişki ve onun yakınlığı olarak yorumlamıştır.

Bilişsel boyutla ilgili soru dini inanca yönelik olsa da bunu doğrudan sormadığımız için faydasına yönelik fikir sorulmuştur. Belki de bu nedenle öğrencilerin cevabı genellikle faydaya yönelik cevaplardır. Özellikle bu alanda daha detaylı nicel bir ölçüme olan ihtiyacı da bir kez daha görülmüştür. Öğrenciler, kendi

inancılarından yola çıkarak inancın belirsizliği çözdüğünü, soruları yanıtladığını ve hayatın amacına yönelik sağlamlık kazandırdığını söylemektedir. Ancak öte yandan, bireysel inançlarını geri planda bırakarak evrensel bakış açısıyla dünya dinlerinin ve inanışlarının o dine inananlara kazanımları açısından cevap veren öğrenci de olmuştur. Genel ifadeleri dini inancın gerekliliği yönündedir.

Davranış boyutuna bakıldığında ise biliş ve duygu (dua etkisi) boyutlarından daha düşük seyreden tutumla karşılaşmıştır. Aslında buna öğrencilerin namaz, oruç gibi temel ibadetleri düşünerek cevap vermeleri sebep olabilir. Davranışa dönüşmemiş bir bilgi eğitim çıktısı olarak anlamsızdır. Din Eğitimi kazanımı testlerle ölçülebilen bir kazanım değildir. Din Eğitiminin en önemli çıktısı davranışa dönüşmüş olumlu dini ve ahlaki kazanımlardır. Öğrencilerin bu soruyu temel ibadetle sınırlayarak cevap verdikleri düşünülürse dini tutumun davranış boyutunun (temel ibadetler) araştırma yapılan grup için daha düşük puanda olduğu - bu görüşmelerle ulaşılan bulgularla- ifade edilebilir. Ayrıca öğrencilerin duygu yönü baskın bireysel bir dindarlık tarzını benimsedikleri de söylenebilir.

Araştırmada ulaştığımız sonuçlara bakarak Din Eğitimi açısından şu önerilerde bulunabiliriz;

Ortaöğretim seviyesinde dini tutuma yönelik geçmiş yıllarda yapılan çalışmalar olsa da yakın zamanda, son dönem geliştirilen ölçeklerle, yeni bir çalışma yapılmamıştır. Ancak görüyoruz ki en azından İstanbul ilinde dini tutum ölçen nicel bir çalışma yapmamız şimdilik mümkün değildir. O halde ya bu konuda doğrudan tutum ölçen çalışma yapılamayacak ya da ortaöğretim seviyesi için alternatif dini tutum ölçekleri kazandırılacaktır. Bizim çalışmamızın ilerleyen dönemlerde bu engelin aşılmasıyla beraber yapılacak olan nicel çalışmalara ön bilgi vermesini ve hipotez sunmasını ümit etmekteyiz.

Ayrıca derinlemesine bir araştırma yapılmadan lise öğrencilerinin dini tutumuna yönelik çıkarımlarda bulunmak ve sadece varsayım üzerinden çalışmalar yapmak da akademik zemine uygun değildir. Bu nedenle ortaöğretim seviyesinde dini tutuma yönelik nicel ve kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç vardır.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri 2018 yılında yapılan düzenlemeye

kadar haftada bir saat olarak programda yer almaktaydı. Yeni düzenlemenin sonuçlarını henüz kestirebilmek mümkün değildir. Ancak öğrencilerden alınan cevaplara göre derste anlatılan dini bilgilerden ziyade ders dışında yürütülen kampanyalar, koro etkinlikleri, yarışmalar, yürütülen projeler Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeniyle daha iyi bir etkileşim ve daha sağlıklı bir kazanım sağlamaktadır. O halde donanımlı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerine ihtiyaç vardır. Klasik yazılı yoklamayla not vermek yerine yürütülecek portfolyo çalışmalarının daha etkili kazanımlar oluşturacağını ifade etmemiz gerekir. Haftalık ders çizelgesinde ders sayısının ikiye çıkması bunu daha olanaklı hale getirecektir.

Lise öğrencileri, buldukları yaş aralığının gelişim ödevleri gereği ait olma, beğenilme ihtiyacını yoğun olarak hissetmektedir. Mesela okulda koro grubuna mensup olmak, aktif bir kulüp içerisinde çalışmak, spor başarıları olan bir takımda yer almak pek çoğu için önemlidir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni, gençlerin bu ortak diline hitap edecek bir donanımda ise oluşturacağı bir kulüple, yürüteceği bir kültür-sanat ya da bilim projesiyle onları bir arada tutmayı ve süreç içinde değer ve davranış kazandırmayı başarabilir. O halde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretiminin bu anlamda zenginleştirilmesi gerekmektedir. Maalesef gençlerin diline uzak bir öğretmenin sınırlı ders saatinde ders anlatması lise seviyesi için çok yeterli olmamaktadır.

Öğrencilerin, yapay zeka, robotik kodlama gibi bilimsel ve teknolojik yeniliklere hakim olan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenine yaklaşımları olumludur. O halde yenilikleri takip eden Din Eğitimi/Din Eğitimsi kendisini bu alanın dışında tutmamalı, bilimsel gelişmelerle ders kazanımlarını ilişkilendirmelidir. Daha önce de belirtildiği gibi gençlerin diline hakim olmayan, mevcut tutumlarını kestiremeyen bir Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenin sağlıklı iletişim kurabilmesi ve olumlu tutum kazandırması hatta gerekirse değiştirmesi mümkün değildir.

KAYNAKÇA

ALPER Hüllya, **İmanın Psikolojik Yapısı**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002.

ALLPORT W. Gordon, J.Michael Ross, **Personal Religious Orientation and Prejudice**, Journal of Personality and Social Psychology, Vol:5, No:4, 1967, <https://pdfs.semanticscholar.org/bfa1/e5d350b1307ca9796f86495af668e9758e4f.pdf> (Erişim Tarihi:10.03.2019)

APAYDIN Halil, **Kişilik Özelliklerinin Dini Tutum ve Davranışlara Etkisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2001.

ARSLAN Hasan, “Dini Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 9 (1), 2009, s.77-96, <http://dergipark.gov.tr/cuilah/issue/4176/54998> (Erişim Tarihi: 10.03.2019).

ARSLANTÜRK Zeki, E.Hamit Arslantürk, **Uygulamalı Sosyal Araştırma**, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2010.

AYDIN Cüneyd, “Üniversite Öğrencilerinin Dini Tutum ile Hayattaki Anlam Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi” **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt:6, Sayı:4, 2017, s.89-108
www.academia.edu/34731810/Üniversite_Öğrencilerinin_Dini_Tutum_İle_Hayattaki_Anlam_Düzeyleri_Arasındaki_İlişkinin_İncelenmesi (Erişim Tarihi:10.03.2019)

BAHADIR Abdülkerim, **Ergenlik Dönemi Dini Şüphe ve Tereddütler**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1994.

BAHADIR Abdülkerim, **Ergenlik Döneminde Din Ve Ahlak Gelişimi**, www.geocities.ws/doru_tay/index/din.htm (Erişim Tarihi:26.02.2019)

BATSON C. Daniel, Patricia Schoenrade, W. Larry Ventis, **Din ve Birey**, Çev: Ali Kuşat, Abdulvahap Taştan, Kimlik Yayınları, Kayseri 2017.

BAYSAL Ayşe Can, **Sosyal Psikoloji**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1989.

CRESWELL W. John, **Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları**, 4.Baskıdan Çeviri, Edt: Selçuk Beşir Demir, Ankara 2017.

DARYAL Ali Murat, **Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri**, İFAV, İstanbul 2013.

DOĞAN Şahin, “Dini Tutumların Oluşmasına Etki Eden Sosyo-Kültürel Faktörler” **Toplum Bilimleri Dergisi**, Temmuz-Aralık 2010 4(8), s.107-126, www.academia.edu/7468991/Toplum_Bilimleri_Dergisi_DİNİ_TUTUMLARIN_OLUŞMASINA_ETKİ_EDEN_SOSYO-KÜLTÜREL_FAKTÖRLER (Erişim Tarihi: 10.03.2019).

GENÇ Yusuf, Arif Durğun, Sağlık Çalışanlarının Dini Tutum Düzeyleri, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:20, Sayı:38 Aralık 2018, s.253-281, s.258 <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/601880> (Erişim tarihi:10.03.2019)

GLOCK Y. Charles, **On the Study of Religious Commitment**, Religious Education, 57, 98-110 <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/003440862057S407?journalCode=urea20> (Erişim Tarihi:10.03.2019)

GÜRSU Orhan, **Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011.

GÜVENÇ Bozkurt, **İnsan ve Kültür**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.

HILL Peter, Ralph Hood, **Measures of Religiosity**, Religious Education Press, Birmingham,Alabama1999.https://www.researchgate.net/profile/Bob_Lew/post/How_to_measure_Religiosity/attachment/59d63ba779197b8077998ace/AS%3A419378475618305%401476999028454/download/Measures+of+Religiosity%2C+Hill+%26+Hood+%281999%29%2C+pp+001-100.pdf (Erişim Tarihi:10.03.2019).

HÜMBETOVA İrade, **Dini Tutum ve Davranışların Oluşumunda Mükafat ve Cezanın Etkisi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

İNCEOĞLU Metin, **Tutum, Algı, İletişim**, Beykent Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2010.

www.academia.edu/12628801/METİN_İNCEOĞLU_TUTUM_ALGI_İLETİŞİM
(Erişim Tarihi:10.03.2019).

KAGITÇIBAŞI Çiğdem, Zeynep Cemalcılar, **Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar-Sosyal Psikolojiye Giriş**, 21.Basım, Evrim Yayınları, İstanbul 2018.

KAVAS Erkan, “Demografik Değişkenlere Göre Dini Tutum”, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı:38, Eylül-Ekim 2013, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, (Erişim Tarihi: 03.02.2019).

KAYA Mevlüt, **Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum**, Etüt Yayınları, Samsun 1998.

KIESLER A. Charles, **Attitude Change: A Critical Analysis of Theoretical Approach**-John Wiley and Sons, Inc., New York, 1969.

KONTBAY Semra, **Psiko-Sosyal Değişkenlere Göre Ortaöğretim Öğrencilerinin Dini Tutumları**, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2005.

KÖSE Ali, Ali Ayten, **Din Psikolojisi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

KÖSE Ali, Talip Küçükcan, **Doğal Afetler ve Din, Marmara Depremi Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme**, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000

LIKERT Rensis, **A Technique for the Measurement of Attitudes**, Archives of Psychology, No:140, New York 1932, https://legacy.voteview.com/pdf/Likert_1932.pdf (Erişim Tarihi:10.03.2019)

MUTLU Kayhan, “Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Tartışma)”, **İslami Araştırmalar Dergisi** 3(4), 194-199.
<http://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/2065144cab70391.pdf> (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

OK Üzeyir, “Dini Tutum Ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt:8 Sayı:2 Yıl:2011 s.529-549, www.j-

humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/view/1936/791(Erişim Tarihi:10.03.2019)

OK Üzeyir, “Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişimi Biçimleri ve Nicel Ölçümler”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 12(2), 121-155. https://ilahiyyat.cu.edu.tr/tr/dergi/2012_12-2/U.Ok.pdf (Erişim Tarihi:24.04.2019).

OK Üzeyir, **Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki, vb.) Boyutları**, https://www.academia.edu/17300723/Dini_d%C3%BC%C5%9F%C3%BCncede_ya%C5%9Fanan_stresin_%C5%9F%C3%BCphe_uyumsuzluk_%C3%A7eliki_vb._boyutlar%C4%B1 (Erişim Tarihi:03/03/2019)

OLUĞ Fatma, **Erinlik Dönemindeki Öğrencilerde Dini Tutum ve Davranışlar (Sakarya Örneği)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2011.

ONAY Ahmet, **Dindarlık, Etkileşim, ve Değişim**, İstanbul, DEM., 2004.

OSGOOD E. Charles, **Exploration in Semantic Space: A Personal Diary**, Journal of Social Issues, Volume 27. No: 4, 1971
www.spssi.org/index.cfm?fuseaction=document.viewdocument&ID=3F28EB86AE4CA3BB2EE025BE0093BF042FEC0CD02DDD1BBA428FD4972BF44DED8A419D9A5BFC2C3737450814D3839CB6 (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

ÖZALP Ahmet, **Bireylerden Gruplara İnanç Sosyal Psikoloji (Social Psychology of Religion)**, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

ÖZTÜRK Mesut, **Üniversite Öğrencilerinin Hasbilik Düzeyleri ile Dini Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi**, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri A.B.D, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2018.

PEKER Hüseyin, **Din Psikolojisi**, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2003.

SÖNMEZ Özlem Altınsu, “Dindarlığın Ölçülebilirliği Üzerine Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri” **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 36, 2016, s. 557-578.

TAŞKIN Osman, **Ortaokul ve Lise Öğrencilerine Göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Rol Modelliği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2018.

UYSAL Veysel, **Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri**, İFAV Yayınları, İstanbul 1996.

UYSAL Veysel, “İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, 8(3-4), 1995, s.263-271.
<http://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/b998ef0e2be2e5e.pdf> (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

YAPAREL Recep, “Dinin Tanımı Mümkün mü?”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 4, 1987, s.403-417
[http://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/12345/4061/1987_4_YAPAREL R.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/12345/4061/1987_4_YAPAREL_R.pdf?sequence=1&isAllowed=y) (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

YILDIZ Murat, “Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma”, **Tabula Rasa**, Yıl 1, Sayı 1, Ocak-Nisan 2001.
www.researchgate.net/publication/313558771_Dindarligin_Tanimi_ve_Boyutlari_Uzerine_Psikolojik_Bir_Calisma (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

YILDIZ Murat, **Ölüm Kaygısı ve Dindarlık**, İzmir İlahiyat Vakfı Yay., 2006.
https://www.researchgate.net/publication/313557612_Olum_Kaygisi_ve_Dindarlik (Erişim Tarihi: 10.03.2019)

YORULMAZ Bilal, **Sinema ve Din Eğitimi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

Öz Geçmiş

Araştırmacı, 1983 yılında Konya’da doğdu. 2001 yılında Konya Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İmam Hatip Lisesinden, 2006 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2008-2010 yılları arasında İstanbul-Tuzla’da çeşitli okullarda ücretli Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak çalıştı. 2011 yılında Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans bölümünü bitirerek Tuzla Anadolu Lisesine Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak atandı. 2016 yılında aynı kuruma müdür yardımcısı olarak görevlendirildi. 2018-2019 Eğitim Öğretim yılından itibaren Tuzla Hüsrev Aydınlar İmam Hatip Ortaokulu kurucu müdürü olarak meslek hayatını sürdürmektedir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı lisans eğitimi devam etmektedir. İngilizce ve Arapça bilmektedir. Evli ve bir kız çocuk annesidir.